

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN LAİKLİK
SÖYLEMİNİN POSTSEKÜLERİZM BAĞLAMINDA
ANALİZİ: KEMAL KILIÇDAROĞLU DÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Betül COŞKUN

İstanbul
Ağustos-2021

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

ANABİLİM DALI

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN LAİKLİK SÖYLEMİNİN
POSTSEKÜLERİZM BAĞLAMINDA ANALİZİ: KEMAL
KILIÇDAROĞLU DÖNEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Betül COŞKUN

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah YILMAZ

İstanbul

Ağustos-2021

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah YILMAZ (İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ömer TAŞGETİREN (İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Önder KÜÇÜKURAL (İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali GÜNEŞ
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Cumhuriyet Halk Partisi’nin Laiklik Söyleminin Postsekülerizm Bağlamında Analizi: Kemal Kılıçdaroğlu Dönemi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Betül COŞKUN

ÖN SÖZ

‘Cumhuriyet Halk Partisi’nin Laiklik Söyleminin Postsekülerizm Bağlamında Analizi: Kemal Kılıçdaroğlu Dönemi’ isimli tez çalışmam süresince hem akademik hem de psikolojik olarak desteklerini esirgemeyen, değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah Yılmaz’a tüm katkı ve desteklerinden dolayı çok teşekkür ediyor, büyük bir minnet duyarak da tüm teşekkür sayfasını ona ithaf etmek istiyorum.

Ayrıca yoğun iş hayatımdan dolayı hiçbir zaman gerekli vakti ayıramadığım, pandemi dönemi boyunca yanlarında olmama rağmen, tez çalışmam sebebiyle yine ilgilenemediğim ailemden öncelikle özür diliyor, bana bu süreçte desteklerini esirgemeyen biricik annem Elmas Coşkun ve kıymetli babam Ramazan Coşkun başta olmak üzere tüm aile fertlerime teşekkür ediyorum.

Son olarak da tanıştığım andan itibaren ailemin bir parçası olan, hayatımın her anında ve alanında desteklerini esirgemeyen, benden çok benim için çaba sarf eden sevgili Ayşe Hatun Yılmaz, Nagehan Öztürk, Rabia Nur Tüfekçi ve Özlem Yılmaz kardeşlerime çok teşekkür ediyor, bu tez çalışmamı anne ve babamla birlikte onlara ithaf ediyorum.

Betül COŞKUN

İstanbul-2021

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
Çev	: Çeviren
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Der	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
ed	: Editör
et al.	: Ve Diğerleri
haz	: Hazırlayan
RP	: Refah Partisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb	: Ve Benzeri

ÖZET

**CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN LAİKLİK SÖYLEMİNİN
POSTSEKÜLERİZM BAĞLAMINDA ANALİZİ:
KEMAL KILIÇDAROĞLU DÖNEMİ**

Betül COŞKUN
Yüksek Lisans, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Tez danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah YILMAZ
Ağustos-2021, 125 + viii Sayfa

Bu çalışmada, Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) özellikle 2010 sonrası Kemal Kılıçdaroğlu dönemindeki laiklik söylemleri post-sekülerizm bağlamında incelenmiştir. Jürgen Habermas’ın literatüre kazandırdığı ‘post-seküler’ kavramı, modernleşmenin beraberinde getirmiş olduğu seküler dönemi sonlandırdığı iddiası taşıyan, dinin kamusal alandaki etkisi ile dine duyulan kişisel ilginin de artmış olduğu bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Habermas, bu kavramı halihazırda sekülerleşmiş toplumlar için ortaya attığından bu çalışmada da Türkiye’de genel olarak ‘seküler’ kesimi temsil ettiği kabul edilen CHP üzerine odaklanılmıştır. Türkiye üzerine yapılan araştırmalarda, bazı araştırmacılar post-seküler dönemin varlığının mümkün olmayacağını, laiklik politikaları ve toplumun çoğulcu yapısını göz önüne alarak söylerken, bazıları da tam tersine bu çağın Avrupa’da olduğu gibi ülkemizde de yaşanmakta olduğunu ileri sürmektedir. Bu çalışmada kullanılan veriler CHP’nin resmî web sitesinden elde edilmiştir. Site içerisinde yer alan, TBMM konuşmaları, basın açıklamaları, parti ve seçim söylemleri, tv programları, sosyal medya paylaşımları, miting konuşmaları, genel başkan haberleri ve röportajlar içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu tez çalışmasının temel bulgusu, CHP’nin 2010 sonrasındaki laiklik söyleminin post-seküler bir zihniyeti/bilinci yansıttığı şeklindedir. Bunun da temel gerekçeleri bu dönemde CHP’nin laikliği inanç hürriyetlerinin temini anlamında değerlendirmesi, toplumsal kutuplaşmaya karşı olabilecek bir siyasi araç olarak görmesi ve laikliğin meşruiyetini dini referanslar ile de desteklemesidir.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, Sekülerizm, Post-sekülerizm, CHP

ABSTRACT

AN ANALYSIS OF REPUBLICAN PEOPLE’S PARTY’S DISCOURSE ON LAICISM IN THE CONTEXT OF POSTSECULARISM: KEMAL KILIÇDAROĞLU ERA

Betül COŞKUN

Master, Political Science and International Relations

Thesis Advisor: Asst. Prof. Dr. Feyzullah YILMAZ

August-2021, 125 + viii pages

In this study, CHP’s (Republican People’s Party) discourse on laicism, especially during Kemal Kılıçdaroğlu’s presidency after 2010, has been analyzed in the context of post-secularism. As a concept introduced by Jürgen Habermas, ‘post-secular’ refers to a period whereby the secular era has ended and a new era where religion in the public sphere and in the lives of individuals have started to increase. Since Habermas developed this concept for already secularized societies, in this study we have focused on CHP which is considered as the representative of secularized parts of Turkish society. When we look at studies that focus on Turkey, we see that while some researchers argue that Turkey cannot be considered as post-secular because of its conception of laicism and because of its diverse social structure, others argue that a post-secular era is being experienced in Turkey just like Europe. Data that are used in this study has been collected from CHP’s official website. More specifically, TBMM (Turkey Grand National Parliament) speeches, press briefings, party and election speeches, TV shows, social media posts, public meeting speeches, news about chairperson and interviews that are found in the official website has been analyzed using a content analysis method. This study has found that CHP’s discourse on laicism under Kılıçdaroğlu era can be taken to reflect a post-secular consciousness because laicism is understood as freedom of conscience, as a political instrument to serve against social polarization, and its legitimacy is supported via religious references.

Key Words: Laicism, Secularism, Post-Secularism, CHP

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
BİRİNCİ BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	3
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	5
1.3. Literatür İncelemesi	7
1.4. Araştırmanın Yöntem ve Sınırlılıkları	14
1.5. Araştırmanın Düzeni.....	16
İKİNCİ BÖLÜM.....	17
LAİKLİK, SEKÜLERİZM VE POSTSEKÜLERİZM	17
2.1.Siyasal Bir Kavram/Proje Olarak Laiklik ve Tarihçesi	17
2.2.Toplumsal Bir Kavram Olarak Sekülerizm	22
2.2.1. Sekülerleşme Teorisi	23
2.2.2. Sekülerleşme Teorisine Yöneltilen Eleştiriler	26
2.2.3. Farklı Sekülerleşme Teorileri	28
2.3. Post-Sekülerizm Kavramı ve Post-Seküler Toplum.....	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	42
TARİHSEL OLARAK CHP’NİN LAİKLİK SÖYLEMİ	42
3.1. Laiklik Ekseninde Toplumsal Kesim Sınıflandırmaları	42
3.2. CHP ve Sekülerizm	45
3.2.1. CHP’li Siyasal Elitlerin Laiklik Söylemleri	47
3.2.1.1. Atatürk Dönemi.....	47

3.2.1.2. İsmet İnönü Dönemi	50
3.2.1.3. Bülent Ecevit Dönemi.....	52
3.2.1.4. Deniz Baykal Dönemi.....	55
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	69
KEMAL KILIÇDAROĞLU DÖNEMİNDE CHP’NİN LAİKLİK SÖYLEMİNİN ANALİZİ.....	69
4.1. Kemal Kılıçdaroğlu ve CHP	70
4.1.1. Sosyal Devlet Algısında Laiklik	70
4.1.2. Siyasi Alanda Din ve Devlet İşlerinin Bir Ayrımı Olarak Laiklik	73
4.1.3. İnanç Hürriyetlerinin Temini Olarak Laiklik	78
4.1.4. Kutuplaşma Karşıtı Olarak Laiklik	83
4.1.5. Meşruiyetini Siyasi ve Dini Referanslar ile Pekiştiren Laiklik	92
4.1.6. Özeleştiriyeye Kaynaklık Eden Laiklik	94
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA.....	115
ÖZGEÇMİŞ	125

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Nasıl da zeki bir şey zehir gibi, bıcır bıcır nasıl da güzel. Gencecik tablo gibi kızın suratı. Ama ben yapamıyorum, yapamıyorum yani. Kızı dinliyorum içimde kaçamadığım kurtulamadığım bir öfke. Sana bile şimdi böyle söylemeye kalbim, nasıl diyeyim anormal bir huzursuzluk oluyor içimde ama en derinde bir yerde durduramıyorum. Yani bu duyguyu yok engelleyemiyorum. Ne zaman başı kapalı bir gelse otursa karşıma, her seferinde saçmalama Peri diyorum. Onca sene okudun ettin bu ne diyorum. Bu ayrımcılık. Düpedüz ayrımcılık. Ötekileştirme bu işte. Sen ne yapıyorsun? Sen bunu yaparsan? Delirdin mi? Yani her anlamda yanlış. Mesleki olarak tamamen yanlış zaten de insan olarak yanlış ya. Ayrımcı, düşüncesiz, empatiden yoksun, korkunç birisin sen. Yapma bu işi, yapma bari. Çözemiyorsan bu konuyu, yapma bu işi, görme hasta görme. Öyle değil mi yani, bırak. Yok durduramıyorum kendimi Gülbin, bu düşünceleri. Yani bu düşünceler çocukluktan beri yerleşmiş benim kafamın içine bir şekilde. Yaz geldi mi hadi Londra'ya, hadi Paris'e. Başı kapalı dediğin öcü gibi bir şeydi annem için. Eve gelen kadının eşarbına bile laf ediyordu. Zaten Robert¹, sonra fakülte oradan Amerika. E ne oldu? Döndüm geldim ah böyle bir dünya var ve onlar güçlü olan. Onlar çoğunluk. Çoğunluk onlar. Biz seninle kendi ülkemizde bir akvaryumun içinde...²

Yukarıdaki alıntı, 12 Kasım 2020 tarihinde gösterime giren 'Bir başkadır' isimli Türk dizisine aittir. Alıntılanan sahnede bir psikiyatr olarak görev yapan Peri isimli karakter,

¹ İstanbul Amerikan Robert Lisesi

² Berkun Oya (Yönetmen), *Bir Başkadır*, Netflix, 2020

yine kendi gibi bir meslektaşı olan arkadaşı Gülbin'e, danışanı ile ilgili yaşadıklarını anlatır. Peri ülkenin seçkin okullarında eğitim görmüş, kendi ayakları üzerinde duran yalnız bir kadın olarak dizide ülkenin aydın kesimini canlandırmaktadır. Başörtülü genç bir danışanın, onda nasıl bir etki bıraktığını, psikolojik olarak yaşadıklarını bu sahnede dile getirir. Bu şekilde kendi içsel karmaşasına bir çıkış yolu arar. Türkiye'nin karma toplum yapısına dikkat çekerek farklı karakterlerin hayatını ekranlar önüne seren bu dizi yayım süresince ve sonrasında, bizlere kendi içinde yaşadığımız sosyo-kültürel değişimlerin etkilerini tekrar hatırlatıp birçok kişinin sahip olmuş olduğu doğruları sorgulattığı kanısına da varılabilir.

Dizide içsel tartışmalarına şahit olunan karakter, başörtülü kişilere karşı engel olamadığı bir öfkenin varlığından söz ederek, toplumdaki muhafazakâr kesimin temsilcisi olarak gördüğü kişilere karşı sahip olduğu rahatsız edici duyguları gözler önüne serer. Ancak dikkat edilmelidir ki, yukarıda alıntılanan sahne, karakterin sahip olduğu bu duyguların yanlışlığını fark ettiğini, bu konu üzerine bir çözüm arayışında olduğunu gösterdiği de bir bölümdür. 'Onlar çoğunluk' sözleri, başörtülü danışanın temsil ettiği muhafazakâr kesimin ülke içerisinde artık sayıca çok fazla oluşunu, 'onlar güçlü' cümlesi ise toplumda sahip oldukları konumların azımsanamayacak bir düzeye ulaştığını bizlere anlatmaktadır. Dizide aydın kesimin bir üyesi olan Peri karakteri, dizi boyunca bir zihinsel değişime gitmiştir. Kendisini referans ile temsil ettiği kesimde de bir değişimin yaşandığı üzerine dikkatleri çekmektedir.

Dizide anlatılmakta olan toplumdaki farklı kesimlerin birbiri ile olan çatışmasında yaşanan değişiklik Türkiye'nin gerçekleri ile örtüşüyor da denebilir. Yaşanan bu değişiklik Alman Filozof Jürgen Habermas tarafından 2001 yılında gerçekleştirdiği bir konuşmada³, literatüre kazandırılmış olan 'post-seküler toplum' ifadesini destekler biçimdedir. Habermas post-sekülerizm için dinin gelecekte yok olacağına dair seküler görüşlerin etkisini kaybettiği bir zihniyet değişiminden bahsetmektedir.⁴ Söz konusu dizide kabullenilen muhafazakâr çoğunluğa referans alarak bakıldığında Habermas'ın

³ Jürgen Habermas, "Faith and Knowledge", in *The Frankfurt School on Religion*, (2004): 327-337.

⁴ Jürgen Habermas, 'Notes on Post-Secular Society', *New Perspectives Quarterly*, V. 25, N.4 (2008): 20

bahsettiği bu zihniyet değişiminin de bir örneği olarak Peri karakterinin yaşamakta olduğu fikri değişim örnek olarak verilebilir mi sorusu akıllara gelmektedir. ‘Bir başkadır’ olarak adlandırılan Türkiye, acaba gerçekten de bir başkaya mı işaret etmekte, yaşanmakta olan toplumsal bir değişimi gözler önüne mi sermektedir?

Tarihsel süreç ışığında bakıldığında CHP’nin, ülkedeki laiklik ilkesini her daim tehlike altında gördüğü fark edilmektedir. Kemal Kılıçdaroğlu dönemi ile ise bu inanın temellerinin sarsıldığı görülmüştür. Kılıçdaroğlu’nun, laikliğin bugün için tehlikede olduğunu düşünmediğine⁵ yönelik söylemleri, 2010 sonrası CHP parti liderinin din ve siyaset ilişkilerine yönelik benimsemiş olduğu politikalar esas alındığında yıllar içerisinde bir değişimin yaşandığı kanısına varılmaktadır. Tüm bu çıkarımlar sonucunda da 2010 sonrası dönemde, CHP’nin laiklik söylemleri post-seküler olarak değerlendirilebilir mi? sorusu bu tezin araştırma sorusunu oluşturmuştur.

Dizi ile bağdaştırıldığında seküler kesimde yaşandığı varsayılan değişim için ‘bir başkadır’ diyebilir miyiz? Türkiye gerçekten artık bir başka mıdır? Araştırmada bu sorular ışığında, CHP’nin genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun 2010 sonrasındaki söylemleri post-sekülerlik açısından incelenecektir. Bu bölümde ise; araştırmanın konusu, amacı ve önemi, ilgili çalışmalar, yöntem ve sınırlılıkları ile düzen başlıklarına yer verilecektir.

1.1. Araştırmanın Konusu

Toplumsal bir kavram olan ‘seküler’ sözcüğü, bireylerin veya toplumların dini inançlarını yaşama biçimini ya da bu inançlara yönelik aldıkları pozisyonu ifade etmektedir. Türkçe’ye ‘dünyevilik’ olarak aktarılmış ve literatürde bu şekilde yerini almıştır.⁶ Sekülerleşme kavramı ise, ‘belli bir zaman dilimi içerisinde, **dinin, dinimsi mekanizmaların** ve **batıl inançların** (doğüstücülük ya da halk inançları) toplumsal

⁵ Şükrü Küçükşahin, ‘Bugün İçin Laiklik Tehlikede Diyemem’, Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bugun-icin-laiklik-tehlikede-diyemem-15837090>, [8.5.2021]

⁶ Mesut Hazır, ‘Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak’, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.7, S.2 (2012):143

düzeydeki prestijlerinin ve topluma etki etme güçlerinin göreceli olarak azalması demektir’⁷.

*Kısacası, nasıl ki eğer din, geçmişe nazaran toplumsal hayata daha fazla nüfuz ediyor ve gündelik yaşam pratiklerini daha fazla etkiliyorsa o toplumun muhafazakarlaştığı ifade edilir, aynı şekilde, eğer bir toplum, modernleşmenin dinamikleri ile geçmişe nazaran dinden uzaklaşıyorsa, gündelik yaşam pratiklerini etkileyen sebepler arasında göreceli olarak din daha az yer alıyorsa, bu kez o toplumun sekülerleştiği ifade edilir.*⁸

Sekülerleşme teorisi, modernleşme ile kaçınılmaz olarak ülkelerin sekülerleşeceği iddiasını taşıyan, modernleşmenin temel unsurlarından olan endüstrileşme, kentleşme ve bilimsel gelişmelerin yaygınlaştıkları coğrafyalarda başta din olmak üzere doğaüstü alanın gücünü ve prestijini kaçınılmaz olarak azaltacağı görüşüdür.⁹ Sekülerliğin, insanlık tarihinde yaşanan üç evreden ikincisini oluşturduğu, geleneksel evreden sonra gelerek, üçüncü evre olan ve günümüzü içine alan post-seküler evreyi hazırladığı da düşünülmektedir.¹⁰

Post-sekülerizm, büyüünün bozulduğu, dünyeviliğin had safhalara çıktığı seküler dönemi geride bırakarak, seküler hayatın kazanımlarını sırtlayan dünyada, dini olana yeniden ilgi duyulmaya başlanıldığı bir çağı ifade etmektedir.¹¹ Habermas, dinle bağlantılı çatışmaların gölgesinde, modernleşme sürecinde dinin kamusal alandaki rolünün azaldığına dair olan tezin artık eskisi kadar desteklenmediğinden bahsetmektedir.¹² Bu iddiasına, dünyadaki küresel değişimleri ve dini konularla bağlantılı olarak alevlenen çatışmaları dayanak göstererek, üst üste binen, misyonerci

⁷ Volkan Ertit, ‘Sekülerleşme Teorisi’, *Muhafazakâr Düşünce*, C.10, S.37 (2013):213

⁸ A.g.e., 213

⁹ Volkan Ertit, ‘Direnen Teori: Sekülerleşme’, *Sekülerleşme Tartışmaları*, ed. M.Ali Kirman, Volkan Ertit, (Ankara: Kadim Yayınları, 2019), 241

¹⁰ Mesut Hazır, *Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak*, 143

¹¹ A.g.e., 150

¹² Jürgen Habermas, ‘Post-seküler Toplum’ Ne Demektir?’, *Dünya Bülteni*, <https://www.dunyabulteni.net/post-sekuler-toplum-ne-demektir-makale,5696.html>, [24.4.2020]

yayılma, köktenci radikalleşme ve birçok dine içkin şiddet potansiyelinin siyasi araçsallaştırılması fenomenlerinin bir araya gelmesiyle, dünya çapında ‘dinin diriliğine’ dair bir izlenimin doğduğunu da söylemektedir.¹³ Habermas’ın ifade ettiği şekli ile:

*Elverişsiz şartlar altında, toplumlara dışarıdan nüfuz eden kapitalist modernleşme, zamanla sosyal belirsizlik ve ciddi kültürel değişiklikleri tetiklemiştir. Bu anlamda, dini hareketler, hızlı ama başarısız gerçekleşen modernleşme şartları altında bireyin köksüzleşme duygusu olarak tecrübe edebildiği kültürel uyumsuzlukları ve toplumsal yapıdaki köklü değişimleri işlemiştir.*¹⁴

Bu araştırmanın konusu; seküler dönemin mutlakîyetini sonlandırdığı iddiası taşıyan, kutsalın bireysel alandan çıkarak kamusalda daha geniş yer edindiği bir toplumsal yapının oluştuğu, post-seküler olarak adlandırılan dönemin, Türkiye’de var olup olmadığını incelemektir. Bu araştırma, toplumun seküler kesimi olarak adlandırılan, Türkiye’de ‘Cumhuriyetçi’ ya da ‘Kemalist’ olarak da anılan grup içerisinden, siyasi arenada bulunan CHP baz alınarak yapılacaktır. Seküler kesimdeki zihniyet değişimlerinin, post-seküler bir döneme kaynaklık edip etmediği, Kemal Kılıçdaroğlu’nun 2010 yılı sonrasındaki laiklik söylemleri merkeze alınarak araştırılacaktır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Habermas’ın, Avrupa ve ABD gibi coğrafyalarda yaşanan dini olguların kamusalda hareketlenmeleri referansı ile literatüre eklemiş olduğu post-seküler kavramı ile, artık bu kavramın hâkim olduğu bir dünyada yaşandığı iddia edilmektedir. Dünyeviliğin yoğun bir şekilde yaşandığı seküler dönemin etkisinin azalarak, dini olana duyulan ilgi tekrar canlanmıştır. Habermas’a göre toplumlardaki bu değişimin post-seküler olarak isimlendirilmesi temelde üç ana olgunun kaynaklık ettiği bir ‘zihniyet değişimi’ ile

¹³ A.g.e.

¹⁴ Jürgen Habermas, ‘Kamusal Alanda Din’, çev. M. Ali Kirman, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S.14 (2016): 184

mümkündür.¹⁵ Bu olgulardan ilki ve araştırmanın da çıkış noktası olarak esinlenilen, dinin öngörülebilir bir gelecekte yok olacağına yönelik seküler inancın zayıflaması ve bu şekilde de dünyadaki seküler anlayışın sahip olduğu zafer algısının artık onlardan alınmasıdır.¹⁶ Habermas'ın zihniyet değişimi ile vurgu yaptığı kesim toplumda yer alan seküler bireylerdir. İkinci olgu ise, dinin dünya çapında kazanmış olduğu etkinin artık ulusal alanlarda da belirginleştiğinden bahsederek, eskinin kökleşmiş yaklaşımlarından sıyrılarak farklı fikirlere açık hale gelmiş, kurumsallaşmamış cemaatlerin yaşamış olduğu değişim vurgusudur.¹⁷ Son olarak ise özellikle sömürgecilik sonrası farklı coğrafyalara göç eden, farklı etnik, kültürel ve dini kimliklere sahip olan insanların kendi dinlerini yaşama isteği, post-seküler bir toplum için vurguladığı zihniyet değişiminin ana kaynaklarındanıdır.¹⁸

Habermas, post-seküler toplum kavramı ile kamusal alandaki seküler ve muhafazakâr kesim birlikteliğine yeni bir düzen tezahürü geliştirir. Ona göre devletlerin anayasal olarak güvence altına aldıkları din özgürlükleri, toplumdaki dini çoğulculuklara karşı meydan okumalara uygun siyasi bir cevaptır.¹⁹ Devletlerin seküler karakterleri, herkes için dini özgürlüğü güvence altına alma hususunda yeterli bir şart olmamasına rağmen zorunlu bir haldir ve siyasi partilerin, bireylerin sahip oldukları dini pratiklere dair olumlu ve olumsuz özgürlükler arasındaki sınırlamalar hakkında uzlaşmaya varması gerekmektedir.²⁰ Çünkü hoşgörü ilkesine göre yapılacak olan adil düzenlemeler, sadece partilerin, ötekilerin fikirlerini almayı öğrenmeleri durumunda yapılabilir. Habermas bu şekilde post-seküler bir toplum için farklı kesimlere bir takım görev ve sorumluluklar biçmektedir.²¹

¹⁵ Habermas, *Notes on Post-Secular Society*, 20

¹⁶ A.g.e. 20

¹⁷ A.g.e. 20

¹⁸ A.g.e. 20

¹⁹ Habermas, *Kamusal Alanda Din*, 183-206

²⁰ A.g.e.

²¹ A.g.e.

Bu araştırmanın amacı ise; Habermas’a referansla post-seküler çağın gereklerinden birisi olan zihniyetteki dönüşüm ilkesinin, onun kamusal alandaki kesimlere yönelik biçmiş olduğu görev ve davranışların, Cumhuriyet Halk Partisi liderleri örneğinde, Türkiye’deki seküler kesiminde yaşanıp yaşanmadığı sorusuna yanıt aramaktır. Bu amaca hizmet etmesi için de Kemal Kılıçdaroğlu’nun, CHP’ye genel başkan olarak seçildiği 2010 sonrası söylemleri baz alınarak, ülkedeki post-seküler çağın, post-seküler toplum yapısının varlığını sorgulanacaktır.

1.3. Literatür İncelemesi

Araştırma konusu ile ilgili literatür taraması sonuçlarına bakıldığında, Türkiye’de post-seküler bir dönemin, post-seküler bir toplum yapısının, var olup olmadığına dair kesin bir sonuca varılmadığı görülmektedir. Bazıları Türkiye’nin post-seküler bir toplum olarak ya da post-seküler zihniyeti taşıyan bir toplum olarak değerlendiremeyeceğini ileri sürerken (Bekaroğlu, Ertit, Gökarıksel, Secor, Konuralp, Sancar), bazıları da bunun aksini iddia etmektedir. (Bilgili, Buhari, Göle, Hazır, Kuru) Bu hususta farklı iki görüş etrafında toplanan yazar ve akademisyenlere ait makale, kitap ve bir adet tez çalışması mevcuttur.

Bununla birlikte, Türkiye’nin son yirmi yılı baz alınarak, sekülerlik ve muhafazakarlık kavramlarının toplumdaki yansımaları saptamak amacıyla da birtakım saha ve anket çalışmalarının yapıldığı görülmüştür. (Çarkoğlu, Toprak, Delibaş, Ünal, Diyanet, Kulat, Yılmaz) Türkiye’nin birçok ilinde 18 yaş üstü vatandaşlarla gerçekleştirilen bu çalışmalardan bazıları; toplumda inanç erozyonunun var olduğunu²², temel ibadetlerde gevşeme ve muhafazakarlıkta ılımlaşma yaşandığını²³, Müslüman kimliğin kişisel yaşam ile sınırlı kalırken, laik cumhuriyet projesinin toplumun büyük bir kısmı tarafından destek aldığı²⁴ çıkarımlarına ulaşılmıştır. (Çarkoğlu, Toprak, Kulat,

²² Mehmet Ali Kulat, *Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, (Ankara: MAK Danışmanlık, 2017), 1-30

²³ Hakan Yılmaz, *Türkiye’de Muhafazakarlık: Aile, Cinsellik, Din*, (İstanbul: Açık Toplum Vakfı ve Boğaziçi Üniversitesi, 2012), 1-48

²⁴ Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: TESEV Yayınları, 2000), 1-130

Yılmaz) Bazı çalışmalarda ise, dini değerlerin herhangi bir azalma olmaksızın arttığı²⁵, halkın geçmiş yıllara kıyasla daha çok dindarlaştığı²⁶ sonuçlarına ulaşılmıştır. (Çarkoğlu, Toprak, Diyanet)

Örnekleri verilen saha araştırmaları ve anket çalışmalarında, çeşitli toplumsal gruplar baz alınarak veriler elde edilmiştir. Bahsi geçen çalışmalara bakıldığında görülmektedir ki; Habermas'ın zihniyet değişikliğini referans alarak seküler kesimi inceleyen ve bu bağlamda toplumsal bir değişikliğin varlığını sorgulayan bir araştırmaya henüz rastlanmamıştır. Şimdi, Türkiye'de post-sekülerizmin varlığının mümkün olmadığını ileri süren çalışmalardan, sonra da Türkiye'nin post-seküler bir toplum olarak değerlendirilebileceğini ileri süren çalışmalardan bahsedilecektir:

Emrah Konuralp tarafından Ayşe Ayata danışmanlığında hazırlanmış olan, 'Transformation of Secularism in Turkey: Debating Post-Secularism Under the AKP Rule' isimli doktora tezi,²⁷ Türkiye'deki post-sekülerizm sorgulamasını Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı üzerinden bir analiz çalışması ile yapmıştır. Tez çalışmasında, Post-sekülerizme dair çıkarımlar, AKP'nin hem söylemlerinden hem de uygulamalarından faydalanarak yapılmıştır. AK Partinin 2001'den bu yana laiklik ile ilgili yapmış oldukları konuşmalarına yönelik analizde, özellikle iki temel konu üzerinde durulmuştur. Başörtüsü ve Alevi azınlık taleplerini merkeze alarak Türkiye'de AKP iktidarı döneminde post-seküler dönemin izleri aranmaya çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda da hükümetin Sünni çoğunluğa yönelik sağlamış olduğu din özgürlüğü, Türk kamusal alanın, post-sekülerizm için gerekli olan çoğulcu kamusal alandan ne kadar uzak olduğu sonucuna ulaşılarak, Türkiye'de post-seküler bir döneme henüz ulaşamadığı tespit edilmiştir.²⁸

²⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), 1-259

²⁶ Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: TESEV Yayınları, 2006), 1-100

²⁷ Emrah Konuralp, 'Transformation of Secularism in Turkey: Debating Post-Secularism Under the AKP Rule', (Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016)

²⁸ A.g.e.

‘Devlet Kıskaçında Din ve Sekülerlik’ başlıklı bir söyleşi²⁹ ile Serpil Sancar da Türkiye’de post-sekülerizmin mümkün olamayacağı görüşünü ifade eden akademisyenler arasındadır. Sancar, Türkiye’de modernleşme ile devletin din üzerinde kurduğu bir hakimiyetten, ‘devlet dini’nden bahseder. Bu kavramı da laiklik ile bağdaştırmaz. Türkiye’de din devlete tabi olduğu sürece, devletin dini şekillendirebildiği süre boyunca, dinin herhangi bir problem teşkil etmeyeceği, laiklik ile ilgili bir problem olmayacağı anlayışının Cumhuriyetçiler tarafından benimsendiğini ifade eder. Ancak bu inancı laikliğin tanımına uygun bulmaz. Post-sekülerizm için öncelikle laik olunması gerektiğini ifade eden Sancar, Türkiye’nin bu ilk aşama ile ilgili ciddi bir problemi olduğunu açıklar. Bununla ilgili yeniden bir yapılanmanın gerekliliğinin altını çizerek, Türkiye için post-sekülerizmin söz konusu olamayacağını dile getirerek, AKP’nin bir İslamcı aktör olarak post-sekülerizmin bütün koşullarını yokmuş gibi varsaydığından bahseder.³⁰

‘Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi’ isimli makalesi³¹ ile Edip Asaf Bekaroğlu Türkiye’deki post-sekülerizm sorgusunu ülkenin laiklik geçmişi üzerinden yapmış olduğu değerlendirmeye dayandırmaktadır. Bekaroğlu, Türk laiklik tecrübelerinin, 2002 öncesini kapsayan Fransa modeli örnekli otoriter laiklik modeli ve AK Parti iktidarı ile başlayan Anglo-Sakson modelinin örnek alındığı demokratik laiklik modeli olarak iki döneme ayırmaktadır. Bekaroğlu’na göre, 2002 öncesinde dinin kamusal hayattan radikal bir biçimde dışlanması, cumhuriyet tarihinde 1930’lara ve 1990 sonralarına mahsus bir uygulamadır. Din ve devlet arasındaki ilişkiler ise pragmatik olarak ve çoğunlukla dine çeşitli alanlar açarak, değişerek güncellenmektedir. ‘Pragmatik laiklik sözleşmesi’ olarak adlandırdığı bu durumu sadece Türkiye’ye has olarak da değil, dünya genelinde yaygın bir pratik

²⁹ Zafer Yılmaz, Özge Özkoç, ‘Devlet Kıskaçında Din ve Sekülerlik: Serpil Sancar ile Söyleşi’, *Mülkiye Dergisi*, C.38, S.4 (2014): 205-213

³⁰ A.g.e.

³¹ Edip Asaf Bekaroğlu, ‘Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi’, *İnsan ve Toplum*, C. 5, S.9 (2015):103-122

olarak görür. Bu sebeple de ülkede post-sekülerizmin varlığını reddederek, pragmatik olarak güncellenen bir laiklik sözleşmesini kabul eder.³²

‘Endişeli Muhafazakârlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye’ isimli kitabında³³ Volkan Ertit, Türkiye’de iddia edilenin aksine, toplumsal hayatta dindarlaşma hareketlerinin görülmediğini, ülkenin giderek daha çok sekülerleştiği kanısında olduğunu ifade etmiştir. Toplumdaki seküler kesimden ziyade muhafazakâr grupların endişelenmesi gereken bir durumun varlığından bahsetmektedir. Ertit, bu çıkarımlarını ülkedeki demografik dönüşümlere; bilimsel gelişmelerin günlük hayata dokunacak şekilde yaygınlaşmış olmasına, kapitalizmin baskın olduğu ekonomik modellere geçilmesine, kırsaldan kente olan geçişine dayandırmaktadır. Demografik dönüşümleri sekülerleşme çerçevesinde açıklamakta bu hususta da toplumda artan eşcinsel kimliğini, evlilik öncesi ilişkileri örnek göstererek, Türkiye’nin post-seküler değil, seküler bir toplum yapısına sahip olduğunu ifade etmektedir.³⁴

Banu Gökarıksel ve Anna Secor tarafından ‘Post-secular Geographies and the Problem of Pluralism: Religion and Everyday Life in Istanbul, Turkey’ isimli anket çalışması³⁵ post-sekülerizmi doğruca merkeze alarak yapılan bir araştırma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Post-sekülerizmin farklı inançların bir arada, kamusal alanda olmalarına yönelik bir çalışma olan bu örnek, 2013 yılında İstanbul’daki muhafazakâr kadınlar ile yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye’deki din, siyaset ve kamusal alan ilişkisi hakkında çıkarımlarda bulunmaktadır. Elde edilen çıkarımlar neticesinde de post-seküler bir yapıdan ziyade, bu yapının taleplerine yönelik bir sürecin yaşandığından bahsedilebileceği kanısına varılmıştır.³⁶

³² A.g.e.

³³ Volkan Ertit, *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*, (Ankara: Orient Yayınları, 2015)

³⁴ A.g.e.

³⁵ Anna Secor, Banu Gökarıksel, ‘Post-secular Geographies and the Problem of Pluralism: Religion and Everyday Life in Istanbul’, Turkey, *Political Geography*, V.46 (2015), 21-30

³⁶ A.g.e.

Türkiye'nin post-seküler bir toplum olarak değerlendirilebileceğini ileri süren görüşlerden bazıları ise şu şekildedir: Ahmet Kuru, 'Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye' adlı eserinde³⁷ üç farklı ülkenin sahip olduğu laiklik tecrübesini karşılaştırmalı olarak ele almış, seküler ve post-seküler toplum modellerine göre çıkarımlarda bulunmuştur. Kuru, devletlerin din ve siyaset ilişkilerine yönelik izlemiş oldukları laiklik politikalarını başta eğitim olmak üzere, ülkelerdeki toplumsal grupları ve aralarındaki ilişkileri, saha ve tarih araştırmasına dayandırarak incelemiştir. Devletlerin sahip oldukları laiklik politikalarını dönemsel olarak sınıflandıran Kuru, dini kamusal alandan tamamen çıkararak, özel alan ile sınırlayan 'dışlayıcı laiklik' modelini Türkiye tarihinde 'Cumhuriyet dönemi laiklik' modeli olarak isimlendirmiştir. Devletlerin dinin kamudaki görünürlüğüne karşı pasif bir konumda olduğu 'pasif laiklik' modelini ise 2002 AK Parti hükümeti ile bağdaştıran Kuru, son yıllarda yaşanan gelişmeleri Türkiye'de pasif laikliğe doğru bir değişimin göstergesi olarak yorumlamaktadır. Muhafazakârlar ile liberallerin dışlayıcı laikliğe karşı ortak mücadelelerinde etkilerini arttırarak pasif laikliğe geçiş sürecini hızlandırmışlardır.³⁸

'Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak' isimli makalesinde³⁹ Mesut Hazır, sekülerlik ve post-sekülerlik kavramlarını tarihsel olarak tanımlamaktadır. Anthony Giddens, Charles Taylor, Casanova ve Jürgen Habermas başta olmak üzere birçok yazarın düşünce ve iddialarını merkezine alarak, bu kavramları incelemiştir. Sekülerizmin dünyada yaşanmış olan geleneksel dönem sonrası gelerek, post-seküler çağa zemin hazırladığı görüşlerine katılarak, post-seküler dönemin sentezlerden oluştuğunu hem dini olanın kendi çoğunluğuyla hem de dünyevi olanın çoğulcu karakteriyle bir olduğu bir dönemi dile getirmektedir. Post-seküler dönemde kutsal ile sekülerin iç içe yaşadığını belirterek, dönemde bahsi geçen yeni sentezlerin hem dünyada hem de Türkiye'de kendisini açıkça hissettirdiğini ve sürecin,

³⁷ Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011)

³⁸ A.g.e.

³⁹ Mesut Hazır, 'Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak', *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.7, S.2 (2012): 141-154

laik dindarları, dindar sosyalistleri, muhafazakâr devrimcileri doğurduğunu ileri sürmektedir.⁴⁰

‘Post-Secular Society and the Multi-Vocal Religious Sphere in Turkey’ isimli makalesi⁴¹ ile Alper Bilgili, Türkiye’de post-sekülerizmi ve bu sürece kaynaklık eden etmenleri ülkenin laiklik tecrübelerinde söz sahibi olan hükümetleri de göz önüne alarak incelemiştir. Bilgili, ülkede post-sekülerizmin varlığını, Diyanet İşleri Başkanlığının azalan etkisi, küreselleşme ve Avrupa Birliğine katılım süreçleri gibi süreçlere dayandırmaktadır. Ona göre bu temel nedenler ışığında ülkede hâkim olan seküler ideoloji sorgulanmaya başlanmış ve bunun sonucunda da onlarca yıldır meşruiyetinden yoksun olan İslami cemaatler de kamuoyu kazanmaya başlamıştır.⁴²

‘Türkiye Demokrasisinde Toplumsal Güveni ve Dayanışmayı Pekiştirmek: Post-Seküler Toplum ve Siyasal Hikmet’ adlı makalesi⁴³ ile Ömer Kemal Buhari de Türkiye’de post-sekülerizmin varlığını hükümetlerin benimsemiş oldukları laiklik politikaları ve onların toplumsal etkilerini göz önüne alarak sorgulamıştır. Ahmet Kuru’nun tanımlamış olduğu laiklik anlayışlarına referans ile CHP dönemi laiklik politikalarının toplumu sekülerleştirdiğini, 2002 sonrası AKP dönemi laiklik politikalarının ise toplumu post-sekülerleştirdiğini ifade etmektedir. Toplumdaki bu farklı kesimlerin de beraber yaşayabilmesi için hoşgörülü bir ortamı şart koşmuştur.⁴⁴

⁴⁰ A.g.e.

⁴¹ Alper Bilgili, ‘Post-Secular Society and the Multi-Vocal Religious Sphere in Turkey’, *Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, V.3, N.2 (2011): 131-146

⁴² A.g.e., 131-146

⁴³ Ömer Kemal Buhari, ‘Türkiye Demokrasisinde Toplumsal Güveni ve Dayanışmayı Pekiştirmek: Post-Seküler Toplum ve Siyasal Hikmet’, 7. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, 9-12 Mayıs 2018, (Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2018): 108

⁴⁴ A.g.e., 108

Nilüfer Göle'nin 'Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar' adlı eserini⁴⁵ ve 'Post-Secular Turkey' isimli makalesini⁴⁶ merkeze aldığımızda Türkiye'de yaşanan toplumsal değişimlerin ele alındığı görülür. Göle, Türkiye'nin sekülerleşme sürecini 'batı-dışı sekülerizm' olarak tanımlamaktadır. Ülkede yaşanan toplumsal değişimleri laiklik tecrübeleri ile bağdaştıran Göle, 'cumhuriyetçi sekülerizm' ifadesi ile CHP iktidarının laiklik uygulamalarının toplumu sekülerleştirdiğini ancak tüm dünyada olduğu gibi son yıllarda dini olguların artışının yaşandığı, başörtüsü gibi konularda kadınların özellikle kamudaki edindiği yer örnekleri referansı ile toplumsal bir değişimin gerçekleştiğini dile getirmektedir.⁴⁷ Göle, AK Parti iktidarı ile, İslam ya da laiklik arasında bir seçimin yapılmadığı, ancak bölünme ve dışlanmaya da yer vermeyecek yeni yol arayışlarının bulunduğu bir döneme, post-seküler bir döneme tanıklık edildiği kanısındadır.⁴⁸

Örnek verilen isimler dışında, post-seküler döneme yoğunlaşarak dünya ve Türkiye özelinde çıkarımlarda bulunan çok sayıda bilimsel makale örnekleri de bulunmaktadır⁴⁹. (Örneğin Akkurt, Durak, Okumuş, Turner) Bununla birlikte yukarıda bahsetmiş olduğumuz görüşler Türkiye'nin post-seküler dönemi için farklı bakış açılarının varlığını gösterirken, yapılan incelemelerin çoğunlukla literatür taramaları referanslarına dayandırılmaktadır.

⁴⁵ Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, çev. Erkal Ünal, (İstanbul: Metis Yayınları, 2012)

⁴⁶ Nilüfer Göle, 'Post-Secular Turkey', *New Perspectives Quarterly*, V. 29, N.1 (2012): 7-11

⁴⁷ Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*

⁴⁸ Göle, *Post-Secular Turkey*

⁴⁹ Bknz. Bryan S. Turner, 'Post-seküler Toplumda Din', çev. Özcan Güngör, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12:3(2012), Fatih Okumuş, 'Laikliğin Dönüşümü, Kutsalın Dönüşü: Post-Seküler Çağ', www.fikircograpyasi.com/makale/laikligin-donusumu-kutsalın-donusu-post-sekuler-cog,⁴⁹ H. Caner Akkurt, 'Dini İnançlar ve Seküler Toplumlar', Independent Türkçe, <https://www.indyturk.com/node/208081/t%C3%BCrkiyeden-sesler/din%C3%A7-inan%C3%A7lar-ve-sek%C3%BCler-toplumlar>, Yasin Durak, 'Post-sekülerizm' Yahut Yaşayan Ölüler Gecesi. Toplumsal: <http://www.toplumsol.org/index.php/post-sekulerizm-yahut-yasayan-oluler-gecesi-yasin-durak-birgun/#respond>

Bu bölümde, Türkiye’de post-sekülerizmin varlığına yönelik ele alınan makalelerden, tez, anket çalışmaları ve saha araştırma örneklerinden bahsedilmiştir. Yapılan incelemelerin gerek literatür taramaları sonucu gerekse de saha çalışmalarının oluşturduğu veriler, bizim tez çalışmamızdan oldukça farklıdır. Literatürde eksik olarak görülen, araştırmalara seküler kesim odaklı yaklaşılmadığı, post-sekülerizmin dini olguların kamusaladaki hareketliliğinden ziyade seküler kesimdeki değişikliğe işaret ettiği iddiasının yeterince önem kazanmadığıdır. Bu sebeple araştırmamız, daha önceki çalışmalar gibi toplumdaki muhafazakâr gruplardan ziyade CHP genel başkanlarını merkeze alarak, Kemal Kılıçdaroğlu söylem ve politikalarına yönelik çıkarımlarla gerçekleştirilmiştir. Habermas’ın bahsetmiş olduğu seküler kesim üzerindeki zihniyet değişimi, özellikle Kılıçdaroğlu’na dair verilerin incelenmesi ile sorgulanmıştır.

1.4. Araştırmanın Yöntem ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada, araştırma konusunun amacına hizmet edecek şekilde nitel araştırma yöntemi takip edilmiştir. ‘Nitel yöntemler metin ve imgesel verilere dayanır ve veri analizinde özgün adımlara ve farklı desenlere sahiptir.’⁵⁰ Çalışmada birden fazla yöntem izlenmiş olup, bu yöntemler sırası ile ‘literatür taraması’, ‘doküman analizi’ ve ‘niteliksel içerik analizi’ şeklinde olmuştur. Tüm çalışma bu araştırma yöntemleri üzerine bina edilmiştir.

Öncelikle post-seküler toplum iddiası ve beraberinde getirmiş olduğu kavram ve süreçlerin, Türkiye’deki yansımasının hangi yönde olduğuna dair, yapılan araştırmaları ve bu araştırmaların sonuçlarını görmek amacı ile bir literatür taraması yapılmıştır. ‘Literatür taraması, konunun çalışılmaya değer olup olmadığını belirlemeye yardım eder ve incelenmeye gereksinim duyulan alanın kapsamını sınırlandırabilecek yolların, araştırmacı tarafından anlaşılmasını sağlar.’⁵¹ Taramada, konuya kaynaklık eden kitap, bilimsel dergi makaleleri, yayınlanmış yüksek lisans ve doktora tezleri, araştırma raporları, analizler ve online kaynaklar kullanılmıştır

⁵⁰ Yüksel Dede, ‘Nitel Yöntemler’, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 183

⁵¹ Hülya Ercan, ‘Literatür Taraması’, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 25

Sonrasında, araştırmanın baz aldığı CHP'ye, liderlik yapmış olan genel başkanların, parti söylemleri, seçmen kitlelerine vermiş oldukları vaatlerin ideolojik arka planı ve bunları dile getiriş biçimleri, nitel araştırma tekniklerinden birisi olan doküman analizi yöntemiyle yazılı ve sözlü kaynaklara ulaşılarak incelenmiştir. 'Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir.'⁵²

Özellikle 2010 yılı sonrasına, Kemal Kılıçdaroğlu dönemine yönelik yapılan incelemede ise niteliksel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. 'İçerik analizi, çok çeşitli söylemlere uygulanan birtakım metodolojik amaç ve tekniklerin bütünü olarak tanımlanabilir.'⁵³ Söylemlerin kolayca anlaşılan, sergilenmiş içerikleri yerine, gizli, üstü kapalı içeriği ortaya çıkarmayı sağlamaktadır.⁵⁴ Bunlara ek olarak, 'kategorisel analiz, genel olarak, belirli bir mesajın önce birimlere bölünmesini ve ardından bu birimlerin, belirli kriterlere göre kategoriler halinde gruplandırılmasını ifade eder.'⁵⁵ Bu yöntem ışığında, kaynak olarak CHP'nin resmî web sitesi kullanılmıştır. Site içerisinde yer alan, röportajlar, Adalet Yürüyüşü konuşmaları, Cumhuriyet yazıları, genel başkan haberleri, basın açıklamaları, sosyal medya paylaşımları, etkinlik konuşmaları, tv programları, miting konuşmaları, kabuller, yazılı açıklamalar, TBMM konuşmaları adı altında toplanmış olan veriler, parti genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'na ait söylemler, taratılarak incelenmiştir. Yapılan taramada; 'kutuplaşma', 'din', 'dindar', 'bireysel dindarlık', 'kamusal alanda din', 'diyanet', 'ibadet', 'muhafazakar', 'kutsal', 'maneviyat', 'geleneksel', 'başörtüsü', 'türban', 'alevi', 'laik', 'seküler', 'post-seküler', 'aydınlanma', 'modernizm', 'dünyevilik', küreselleşme', 'çok kültürlü' kavramları kullanılan anahtar kelimelerdir. Bu kelimeler ile ilgili yapılan taramada, 'kutuplaşma' için 19, 'din' için 1110, 'dindar' için 98, 'diyanet' için 46, 'ibadet' için 73, 'muhafazakar2' için 32, 'kutsal' için 106, 'maneviyat' için 4, 'geleneksel' için 33, 'başörtüsü' için 12, 'türban' için 1, 'alevi' için

⁵² Bilgen Kırıl, 'Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi', *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15(2020): 173

⁵³ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006), 1

⁵⁴ A.g.e., 1

⁵⁵ A.g.e., 19

22, 'laik' için 136, 'aydınlanma' için 23, 'küreselleşme' için 2, 'çok kültürlü' için 2 adet konuşmaya ulaşılrken, 'bireysel dindarlık', 'kamusal alanda din', 'seküler', 'postseküler', 'modernizm' ve 'dünyevilik' kelimeleri için herhangi bir veriye ulaşılammıştır. Elde edilen nicel veriler kullanım sıklığından ziyade, 'post-sekülerizm' kavramı ile ne derecede ilişkilendirilebileceği ölçütü ile analiz edilmiştir. Bu bağlamda bulgular alt kategorilere ayrılmış ve teorik çerçeve ile bağlantı kurularak yorumlanmıştır.

1.5. Araştırmanın Düzeni

Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tezin girişi, araştırmanın konusu, amaç ve önemi, literatür incelemesi, yöntem ve düzene dair başlıklar yer almaktadır. İkinci bölümde ise teze teorik bir çerçeve oluşturmak amacı ile önce laiklik, sekülerizm gibi temel kavramlara değinilmiş sonrasında post-sekülerizm kavramını ortaya atan Habermas'ı merkeze alarak, kavramın detaylı incelemesi yapılmıştır. Yine bu kavram üzerinden var olan bilimsel araştırma ve çıkarımlara yer verilerek, Türkiye bazlı yapılan değerlendirmelere de değinilmiştir.

Üçüncü bölüm, araştırmanın temel alındığı seküler kesimde yer alan CHP genel başkanlarının incelendiği kısım olmuştur. Parti genel başkanlarının, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinden Kemal Kılıçdaroğlu dönemine kadar olan süreçte, seçim kampanyaları, söylemleri de dahil olmak üzere yönetimlerinde sahip oldukları siyasi ideolojilerine, din ve siyaset alanındaki söylem ve politikalarına yönelik bir analiz yapılmıştır.

Dördüncü bölümde ise 2010 yılı itibari ile parti genel başkanlık görevine seçilmiş olan Kemal Kılıçdaroğlu'nun söylem ve politikaları incelenmiştir. Türkiye'deki toplumsal kesimlerden seküler grubun temsilcileri olarak nitelendirilen bir siyasi olarak Kılıçdaroğlu'nun, söylem ve politikalarında bir değişimin varlığı sorgulanmıştır.

Sonuç bölümde ise yapılan tüm analiz ve bulgulardan hareket ile Türkiye'deki post-seküler dönemin varlığı konusunda elde edilen veriler yorumlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK, SEKÜLERİZM VE POSTSEKÜLERİZM

Tez çalışmasının teorik çerçevesini oluşturmayı amaçlayan bu bölümde, ilk olarak laiklik, sekülerizm ve post-sekülerizm kavramlarının tanımlamaları yapılacaktır. Laikliğin tarihsel süreç içerisindeki varlığına dair bilgilerin ardından, devletlerce benimsenen bir ilke olarak ifade ettiği anlamlara değinilecektir. Sekülerizmin kavramsal tanımlaması ile birlikte de sekülerleşme teorisi, bu teoriye yönelik eleştiriler ve literatürdeki diğer farklı teorilerden bahsedilecektir. Üçüncü ve ana kavramlardan birisi olarak post-sekülerizmin tanımlaması da Jürgen Habermas'ı merkeze alarak gerçekleştirilecektir. Son olarak bu kavramlar, devletin laiklik geçmişi, toplumun sekülerlik ve pos-sekülerlik değerlendirmeleri ile Türkiye üzerinden incelenecektir.

2.1.Siyasal Bir Kavram/Proje Olarak Laiklik ve Tarihçesi

Sosyal bilimlerde birçok karşılığı olan laiklik; kelime kökenine bakıldığında iki dilin birleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. 'Laik kelimesi, Latince din işleriyle ilgisi olmayan anlamındaki *laicus* kelimesi ile Yunancadaki "halktan olan" anlamındaki *laikos* kelimelerinden türemiştir.'⁵⁶ Varlığı tarihsel olarak Aydınlanma çağındaki Rönesans ve Reform hareketleri ile ilişkilendirilen laiklik, Batı dünyasında önemli ölçüde yer etmiş olan 'kilise-devlet' ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bugün çok yaygın olarak kullandığımız laiklik terimi 19. Yüzyılın sonlarında henüz yeni bir terimdir. İlk kez 1870'lerde kullanılır. '1873'te bir felsefe doçenti, Ferdinand Buisson (1841-1932) bu 'gerekli yeni sözcüğü' açıkça dillendirmeye girişir.'⁵⁷

⁵⁶ Adnan Küçük, 'Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli', *Türkiye'de Din Özgürlüğü ve Laiklik*, haz., Hasan Yücel Başdemir, (Ankara: Liberte Yayınları, 2011), 46

⁵⁷ Jean Baubérout, *Laiklik, Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*, çev., Alev Er, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 6

Öncülüğünde hazırlanmış ve tamamlanması 1877 yılında tamamen bitmiş olan 5.600 sayfalık bir Pedagoji ve Temel Öğretim Sözlüğünde laikliği, devletin bütün inançlara tarafsız bir konumda olarak onlardan bağımsız olması şeklinde tanımlamıştır. J'ean Baubérout ise yapmış olduğu araştırmalar neticesinde laikliğe biçtiği özel ve genel anlamlarda tanımlamaları ile dikkat çekmiş, laikliğin özel anlamında dinin eğitim alanındaki toplumsal rol ve yerindeki, geneldeyse devlet ve sivil toplum ilişkilerindeki değişimi ifade ettiğini belirtmiştir.⁵⁸ 'Özü itibariyle laiklik, Fransa'da benimsenmiş ve orada kurumsallaştırılmış, din özgürlüğünün dengesi ile devlet düzeninin tanımlanması amacıyla kullanılmıştır.'⁵⁹ Fransız Devrimi ile birlikte de siyasal düşünce sisteminde yer edinmiş olan insan hakları evrensel bildirgesi, Kilisenin elinde bulundurduğu gücün toplumun politik birliğini sağlayamayacağı yönünde olduğunu kabul ettirmiştir. Laiklik, Avrupa toplumlarında kilise ile siyasi iktidarın arasındaki çatışmaların, kısaca Hristiyan dünyasında dinin tarihsel bir pratiğinin sonucudur.

Daha öncesinden de bahsedildiği üzere laiklik, Batı dünyasının bir ürünüdür ve eski çağlara bakıldığında Hristiyanlıkta din ve devlet ilişkilerinde her daim Kilise esas belirleyici güç olmuştur. Özellikle ortaçağda devlet ve dini kurum olan kilise egemenlik yarışına girmiş ve kilisenin güçlenmesi ile ortaya iki devlet kavramı çıkmıştır; kilisenin ve dünyevinin devleti. XIII. Yüzyılda Aquino'lu Thomasın Kilise ve devlet arasında işlevsel farklılıklar olduğunu vurgulaması, XIV. Yüzyılda Dante'nin evrensel barış söylemleri, sonrasında Ocham'lı Wiliam ile Padova'lı Marsile gibi düşünürlerin kilisenin iktidarına karşı reddi ile Rönesansa kadar laiklik için gereken zeminin büyük oranda hazırlanmıştır. Çünkü Batıda XVIII. Yüzyıla kadar var olan tüm devletin temeli dindir. Rönesans ile birlikte de Papaların, Hristiyan devletler üzerindeki en yüksek otorite konumunda olma iddiaları da son bulmuştur. Bu yüzyılın ikinci yarısında özellikle Amerika ve Fransa'da yaşanan devrimler laikliğin gelişmesinde, iktidarların yer değişikliğinde büyük bir öneme sahiptir. Rönesans'ın

⁵⁸ H. Şule Albayrak, 'Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği', *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.48, S.48(2015): 186

⁵⁹ Christina A. Baker, 'French Headscarves and The U.S. Constution: Parents, Children, and Free Exercice of Religion' , *Cardozo Journal of Law & Gender*, V. 13, N. 2 (2010), 343-344

sanat ve bilimde, reformun ise din ve siyasette yapmış olduğu değişimleri bu iki devrim, siyaset ve devlet anlayışında yapmış ve gerçekleştirmiştir. ‘Çağımızın kutsal bir ilkesi sayılan laiklik asıl kuvvet ve kaynağını bu iki olaydan almıştır.’⁶⁰ Kısacası laiklik aydınlanma dönemi ile asıl niteliğini kazanmıştır.

Yaşanan devrimler sonucu yavaş yavaş ortaya çıkan ulus devlet ile iktidarın kaynağının değişmesi kaçınılmaz bir hale gelmiştir. İktidar değişiminde modern ulus devletlerin kaynak olarak halkı referans almaları ile birlikte insan hakları ve eşitlik gibi kavramların kabulü ile din ve devlet ilişkilerinde yeni düzenlemeler de gerekli hale gelmiştir. Siyasal egemenlik kaynağı ulus olarak kabul edilmiştir. Laiklik ilkesi sonucunda da dünyevileşme hareketleri ile birlikte devletin dini kurumlar üzerindeki gücü ve dini kurumların özerkliği gibi yeni gelişmeler kabul edilmiştir. Laikliğin doğup geliştiği siyasi ve fikri arenaların bu şekilde kendine has oluşu onun son yüzyıllarda dünyaya hâkim olan felsefi tutum ve inanışları anlamlandırabilmesine de büyük olanak tanır.

Türkçe sözlüklerdeki en genel tanımı ile laiklik; din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Sahip olduğu bu sözlük anlamı ona siyasal bir kavram olma niteliği kazandırır. Bu sebeple laiklik; devletin, kamu erkinin bir sıfatıdır. ‘Bireyi ve toplumu nitelemez.’⁶¹ ‘Laiklik, devletin meşru varlığının dinden bağımsız olmasını, devletin kutsal bir varlık olarak değil, sadece toplumsal ihtiyaca cevap vermek üzere oluşturulmuş bir aygıt olarak var olmasını ifade eder.’⁶² Bir ülkede din ve devlet ilişkilerinin toplumsal ayağına bakılarak laiklik kavramının varoluş biçimi hakkında çıkarım sahibi olunabilir. Çünkü elbette ki bu kuramsal değişimlerin ardında toplumsal ve sınıfsal farklılaşmalar bulunmaktadır. Esas olan ise bu iki kavram arasında (din-devlet) birbirine karşı hayati bir bağılıktan ziyade özerk bir ilişki bulunmasıdır. ‘Bu

⁶⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, ‘Layiklik İlkesi ve Türkiye’deki Durum’, *AÜİFD*, S.11(1963): 42

⁶¹ Besim F. Dellaloğlu, ‘‘Laik’’ ve ‘‘Seküler’’in Politik Teolojisi’, *Sekülerleşme Tartışmaları*, haz. M.Ali Kirman ve Volkan Ertit, (Ankara: Kadim Yayınları, 2019), 34

⁶² Muammer Muşta, ‘Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim’, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.40(1999): 461

sebeple de din ile devlet kuvvetlerinin bir elde toplanmasını men eden laiklik fikri, bu iki kuvvet arasında herhangi bir rekabet ve düşmanlığı da men eder.’⁶³

Laikliğin ayırt edici özelliklerinden birisi bireylerin dini inançlarını ve vicdani özgürlüklerini güvence altına alması gerektiğidir. ‘Başka bir ifadeyle, laik bir devlette dindarlar eşit vatandaşlar ve diğerleriyle aynı – sivil ve siyasal – haklara sahiptirler.’⁶⁴ Bir diğer özelliği ise devletin özellikle bir dini benimsemeyip, herhangi özel bir mezhebe de ayrıcalık tanımamasıdır. Devlet bünyesinde var olan çoğulcu gruba saygı duyarak, mevcut durumu korumalıdır. Bu yönleri ile laiklik, ülke içi özgürlüğü koruyarak vatandaşlar arası barışı tesis etmektedir. Bunu da devletin dini öğelerden bağımsızlaştırılıp, var olan tüm dini gruplara eşit mesafesini korumasıyla gerçekleştirmektedir.

Devletin toplumun içerisinde var olan farklı dini inanç gruplarına her daim eşit uzaklıkta olarak, bu gruplar içerisinde bulunan bireylerin herhangi bir özel konuma tabii tutulmamasında ve hükümet politikalarında etkili olmamaları konusunda hassas ve tarafsız olması laikliğin en önemli noktaları arasında yer almaktadır. Devlet ile dininin özerk halleri esasen karşılıklı olarak hürriyet sınırlarına saygı ve temassızlığı temel alırken, politikalar söz konusu olduğunda dinden bağımsızlaşmayı da bir noktada gerekli kılmaktadır.

Bahsettiğimiz üzere din ve devlet ilişkilerindeki bağımsız ilişki laikliğin ana damarlarından. Ancak bu ikili arasındaki, birbirini üzerine egemen güç olma durumunun engellenmesi laikliğin tanımını için, şayet bir üçgen gibi tasvir edilirse, tamamen yeterli gelmeyecek olup, sadece bir kenar niteliğini taşıyacaktır. ‘Bir üçgen için gerekli olan diğer iki kenardan biri her türlü inancın ve inanmama hakkının bireysel ve toplumsal alandaki özgürlüğüne işaret ederken, üçgenin son kenarı ise farklı dinlerin ve din dışı inanışların hukuk karşısındaki eşitliğini ifade eder.’⁶⁵ Elbette her hususta akılda bulundurulması gereken şudur ki, laikliğin benimsenme şekli ve de bu ölçüde uygulanmaya çalışılması her ülke ve devlet politikalarında farklılık

⁶³ Ali Fuat Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007, 110

⁶⁴ Mustafa Erdoğan ‘Sekülerizm, Laiklik ve Din’, *İslami Araştırmalar*, C.8, S.:3-4(1995):

⁶⁵ Baubérout, *Laiklik, Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*, 47

göstermektedir. Çünkü en nihayetinde bu kavramın ana yurdu Avrupa ve oradaki toplum üzerinde etken kuvvet olan kral-kilise iktidarındır. Ancak farklı durumlar ile de karşılaşılabılır.

Dinin siyasal iktidardan bağımsız olarak örgütlenmiş – Kilise benzeri – bir kurumsal yapıya sahip olmadığı yerlerde laiklik sorununun ortaya çıkmamış olması olağan karşılanmalıdır. ‘Bunun başka bir anlamı da laikliğin Hristiyanlığın doktriner niteliğiyle ilgili olmadığıdır.’⁶⁶ Bu sebeptendir ki laiklik kimi yazarlarca, bahsi geçen farklı ülkelerde gerçekleşmekte olan politik bir mücadele şeklinde de tanımlanmıştır. Bu mücadelede devletlerin eğitim alanlarında yaptıkları değişiklikler başta olmak üzere genel itibari ile güncel politika değişiklikleri ve ülkenin ideolojik mücadelesinin nasıl cereyan ettiği incelenir ve laiklik biçimleri bu ekseninde tanımlanır. Bu tanılandırımların başında yer alan isim de Ahmet Kuru’dur ve onun ifadeleri ile, laik devletlerde, devlet politikalarını biçimlendirmek için verilen ideolojik mücadele genellikle iki tip laiklik etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu tipler ‘dışlayıcı laiklik’ ve ‘pasif laiklik’tir.⁶⁷ Bahsedilen farklı laiklik biçimleri, devletlerin kamusal alandaki dini etkenleri soyutlama oranları ile ilgilidir. Kimi ülkelerde devlet dini, özel alan ile sınırlandırırken, kimi ülkelerde dinin kamusal görünürlüğüne müsaade edilmektedir. Devletlerin bu politik hareketleri sonucunda ise laiklik, ‘pasif ve dışlayıcı laiklik’ olarak nitelendirilir.

‘Devletin pozitif hukukunun dini kurallar yerine akli esaslara dayanması biçiminde anlaşılan hukuki anlamıyla laiklik, siyasal alanda gerçekleşen laikleşmeyle ilgilidir, daha doğrusu onun bir sonucudur.’⁶⁸ Bu sebeple de hukuki metinlerin başında gelen anayasalar, ülkelerde cereyan eden bu farklı laiklik biçimlerini yasalar ile destekler. Anayasalar ile kamusal alan ve din ikilisinin egemenlik sınırları kırmızı çizgiler ile çizilmekte veyahut hakkında hüküm bulunmayan alanlarda devlet politikaları esnetilebilmektedir. Her ikisinde de amaç aslında devletlerin dinin etkisinden bağımsız olarak hareket etmelerinden ziyade bir kurum kimliğine sahip olan dinin de devlet

⁶⁶ Erdoğan, *Sekülerizm, Laiklik ve Din*, 186

⁶⁷ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, 14

⁶⁸ Fatih Duman, ‘Din ve Siyaset’, *Siyaset*, ed. Mümtaz’er Türköne, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 536

etkisinden kurtulabilmesini sağlamaktır. En nihayetinde devletin tüm dinlere karşı eşit bir mesafede olmasını sağlayabilmektir. Bahsi geçen farklı anayasalar en temelinde içerisinde bulundukları laik devletlerin bilhassa kuruluş dönemlerinde farklı tarihi ve toplumsal olaylara şahit olmuşlardır. Bu sebeple de tabiatları gereği birbirlerine benzerlik göstermemeleri, içerdikleri yasaların birbirine kimi zaman çok zıt olması bu şekilde açıklanabilir. Siyasi anlamda laiklik ilkeleri gereğince uygulanan devlet politikaları ülkede demokratik bir ortam ile kendisine mutlak bir egemenlik sağlayabilecektir. ‘Bu nedenle sağlıklı laik-demokratik sistem için, demokrasi ile laiklik arasındaki dengenin çok iyi kurulması, toplumsal meşruiyeti gözetmeyen dayatmacı politikalar yerine uzlaşmacı politikaların uygulanması gerekir.’⁶⁹

2.2. Toplumsal Bir Kavram Olarak Sekülerizm

Var olduğu günden bu yana birçok alanda laiklik ile eş değer bir anlamda kullanılan sekülerizm, etimolojik olarak Latince ‘seculum’ kelimesinden gelmektedir. Manası ‘yüzyıl-çağ’ demektir. Kelime, anlam olarak kutsal kitabın Latinceye çevrilmesiyle ‘dünya’ anlamında kullanılmaya başlanmıştır. ‘İngilizce kullanımında ise, sekülerizm, dini ve ruhi olmayan, dünyevi ya da maddi olan, dinin hayata müdahale etmemesini gerektiren ilke ve sistem anlamına gelmektedir.’⁷⁰ Kısaca ‘dünyevileşme’ olarak da kullanılan sekülerizm, daha çok sosyolojik bir kavram olduğu için Türkçe’de bu şekilde karşılık bulmuştur. ‘Seküler kavramı, daha çok Katolik inancına muhalefeti ve eleştirileriyle ön plana çıkan Protestanlığın etkin olduğu (Almanya, İngiltere gibi) ülkelerde kullanılır ve daha çok toplumsal yaşamda dini etkinin azalmasına vurgu yapar.’⁷¹

Sekülerizm kavramının günümüzde kullanılan anlamı tarihlendirildiğinde modernizm karşımıza çıkmaktadır. ‘Anthony Giddens’in tabiriyle bir ‘yerinden çıkma’, Charles Taylor’un tabiriyle de ‘büyük kopuş’ olan modernizm, geleneksel toplumsal ilişkilerin

⁶⁹ A.g.e., 537

⁷⁰ Rauf Pehlivan, *Bitmeyen Laiklik Kavgası-Kavramlar, Tarifler ve Tahrifler*, (İstanbul: Motif Yayınları, 2007), 16

⁷¹ Ergin Sertel, ‘Laiklik ve Sekülerleşmenin Kavramsal Farklılığı ve İşlevsel Birlikteliği Üzerine’, *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S.1(2018): 140

mekanikten organiğe doğru sürüklendiği, kamusal olanın çöküşüyle birlikte bireysel dindarlık algılarının geliştiği bir hız çağının habercisidir.’⁷² Söz konusu bu çağ XVIII. ve XIX. yüzyıl ile daha da hız kazanmış ve etki alanını genişletmiştir. ‘Genel olarak aydınlar arasındaki yaygın kanaatlerden biri, modernleşmenin bir sonucu olarak, toplumsal hayatta dinin zayıflayacağı ve buna bağlı olarak da insan hayatında dünyevi ilgi ve önceliğin ön plana geçeceği yönündedir.’⁷³ Kısaca toplumdaki ilerleme ve gelişmelerin dini olandan uzaklaşmak ile mümkün olacağı kanısı bulunmaktadır.

Sekülerizm kavramı toplumsal bir kavramdır. ‘Bireyin ya da toplumun dinini, inancını yaşama biçimini ya da din(ler)e karşı aldığı pozisyonunu tarif eder.’⁷⁴ Bir toplumun seküler olması için devletin de laik olmasına gerek yoktur. Çünkü sekülerizm dinin dahil olduğu toplumsal bir sıfattır. ‘Seküler’, dindarlık içinde dünyevi olanın uhrevi olanın aleyhine genişlemesiyle ortaya çıkan bir değişimin sıfatıdır da.⁷⁵ ‘Dini olanın yerini alan dünyevilik ya da sekülerlik, insanlığın tarihsel seyri içerisinde hem sürekli olarak varlığını korumuş, hem de dini olan ile birlikte fakat zıt kutupta sürekli tartışmaların odağında kalmıştır.’⁷⁶

2.2.1. Sekülerleşme Teorisi

Öncesinde de bahsettiğimiz üzere sekülerleşme, toplumdaki doğaüstünün güç kaybını ifade etmektedir. ‘Batı Avrupa’nın, Kuzey Amerika’nın ve Okyanusya’da yer alan Avustralya ve Yeni Zelanda’nın sekülerleşme süreçlerini inceleyen sosyal bilimciler, bu sürece sebep olan bir başka toplumsal fenomen ile karşılaşır: Modernleşme.’⁷⁷ ‘Birçok toplumsal dönüşümün yaşanmasına sebep olan modernleşme sürecinde, din

⁷² Hazır, *Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak*, 145

⁷³ Erdoğan, *Sekülerizm, Laiklik ve Din*, 179

⁷⁴ Dellaloğlu, ‘*Laik*’ ve ‘*Seküler*’in Politik Teolojis’, 34

⁷⁵ A.g.e., 37

⁷⁶ Hazır, *Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak*, 143

⁷⁷ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 112

de bu dönüşümden etkilenen alanlar içerisinde ön sıralarda yer almaktadır.’⁷⁸ Onun bu önemi sekülerleşme teorisinin sosyal bilimlerin en tartışmalı konularından birisi yapmaktadır.

“‘Sekülerleşme teorisi’ ise, modernleşmenin sekülerleşme sürecine sebep olduğunu ya da olacağını iddia eden teorinin ismidir.’⁷⁹ ‘Yani teoriye göre, modernleşmenin unsurları olan endüstrileşme, kentleşme ve bilimsel gelişmeler yaygınlaştıkları yerlerde başta din olmak üzere doğaüstü alanın gücünü ve prestijini azaltmaktadır.’⁸⁰ Avrupa’da toplumsal hayatta dinin rolünün azalması, en genel kabul gören şekli ile klasik sekülerleşme teorisi ile açıklanmaktadır. ‘Klasik sekülerleşme teorisi; geleneksek toplumlarda dinin merkezi bir yer işgal ettiği ve modernleşme ile bu özelliğini kaybettiği iddiası üzerine varlığını temellendirmiştir.’⁸¹ Avrupa ülkelerinde yaşanan 15.yy Rönessansı, 16.yy Protestan Reformu, mutlak monarşiler, 17.yy Bilimsel Devrimi, Aydınlanma Çağı, Sanayi Devrimi, endüstriyel kapitalizm ve kentleşme gibi gelişmeler, doğaüstü alanın toplumsal etkisine etki etmiştir.⁸² Yukarıda bahsedilen yedi etken Avrupa kıtası için açıklayıcı dinamikler olmuş olsa da dünyanın farklı yerlerinde (Avrupa kıtası dışında), farklı dinlerde (Hristiyan olmayan) de sekülerleşme sürecinin yaşandığı görülmektedir. Bu nedenle Steve Bruce’un paradigmasını evrenselleştirmek için bu yedi dinamikten özellikle üç tanesi vurgulanmalıdır.⁸³ Bunlar, bilimsel gelişmeler, kentleşme ve endüstriyel kapitalizmdir.

‘Özellikle bu üç dinamiğin öne çıkmasında iki sebep vardır. Birinci sebep, bu üç olgunun tarih ve coğrafyadan bağımsız şekilde dünyanın farklı bölgelerinde

⁷⁸ Ömer Faruk Darende, ‘Sekülerleşme Teorisine Metaforik Yaklaşımlar’, *Sekülerleşme Tartışmaları*, haz. M.Ali Kirman ve Volkan Ertit, (Ankara: Kadim Yayınları, 2019), 50

⁷⁹ A.g.e., 51

⁸⁰ Volkan Ertit, *Direnene Teori: Sekülerleşme*, 241

⁸¹ Darende, *Sekülerleşme Teorisine Metaforik Yaklaşımlar*, 52

⁸² Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 118

⁸³ Volkan Ertit, ‘Evrenselleştirilmiş-Klasik-Sekülerleşme Teorisi’, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.(2014): 107

deneyimlenmesidir.⁸⁴ Kapitalizm, endüstriyel üretim biçimleri, çeşitli teknolojik gelişmeler ve kentleşme gibi deneyimler artık Avrupa merkezli olarak yaşanmaktan çıkıp farklı coğrafyalarda da görülerek modernleşme sürecinin kanıtı olmuşlardır. ‘Bu üç dinamiğin öne çıkarılmasının ikinci sebebi ise, her birinin kendi içinde sekülerleşme sürecini hızlandıracak irili ufaklı birçok başka dinamiği de barındırmasıdır.’⁸⁵ ‘Kısacası, evrenselleştirilmiş yeni paradigma, bir toplumda bilimsel gelişmeler gündelik yaşama nüfuz edecek kadar yaygınlık kazanmış ise, baskın ekonomik model özel teşebbüse dayanan endüstriyel kapitalizm ise ve geçmişe nazaran kentleşme oranı artmış ise o toplumun sekülerleşeceğini iddia etmektedir.’⁸⁶

Bilimsel gelişmeler; beraberinde getirmiş olduğu rasyonel bilinç ile teknolojik olanakların artması ve yaygınlaşması, dine duyulan ihtiyacı giderek azaltmıştır. Rasyonel bilinç ile doğa olaylarına karşı giderek daha çok bilgi sahibi olan halk, ayrıca teknolojik gelişmelerin sağlık alanında kullanılması ve doğanın teknoloji ile daha kontrol altına alınabilir olduğunu fark etmiş ve tüm bunlar da sekülerleşme sürecini hızlandıran gelişmelerden olmuştur.

Kapitalist ekonomi modelinin yaygınlaşmasının toplumun sekülerleşmesine olan etkisi ise bilimsel gelişmeler gibi dolaylı yollardan olmuştur. Kapitalizmin dört ayağı sekülerleşme sürecinin hızlandırıcısı durumundadır; ekonomik alanın dinden uzaklaşması, herkesin iş gücüne dönüşmesi, yaşam standardında yükselme ve devlet otoritesinin zayıflamasıdır.⁸⁷ Bahsi geçen dört temel unsur, kapitalizm ahlakının dini öğeler içeren geleneksel toplum yapısı ile uyuşmadığını, kadınlar dahil farklı inanç gruplarına dahil da olan insanların dini herhangi bir amaç olmaksızın sadece ekonomik sebepler ile çalışma alanlarında bir araya gelmesi, ekonomik gelişmelerle birlikte artan refah düzeyinin kişilerdeki siyasi otoriteye ve dini ritüellere bağlılığı azaltması, ekonomik olarak bağımsızlaşan halk üzerinde devletlerin eski gücünü yitirmesi ve bu durumda ruhani olarak herhangi bir yönlendirme yapamaması gibi gelişmeleri beraberinde getirerek sekülerleşme sürecinin hız kazanmasını sağlamıştır.

⁸⁴ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 120

⁸⁵ A.g.e., 121

⁸⁶ Ertit, *Evrenselleştirilmiş-Klasik-Sekülerleşme Teorisi*, 109

⁸⁷ A.g.e., 111

Kentleşmenin de üç önemli ayağı sekülerleşmenin hızlıca ilerlemesini sağlamıştır. Bunlar, mobilizasyon, özel yaşam alanları ve eğitim imkanlarındaki artıştır. ‘Mobilizasyon, insanların daha iyi koşullarda yaşamak için hareket halinde olma durumlarıdır.’⁸⁸ Ve bu durum toplumlarda iki şekilde görülür. Kırsaldan kente göç olarak veya kentler arasında ya da kent içinde mobil halde olarak. Özel yaşam alanlarının artışı ise, kırsaldaki hayata kıyasla insanlar arasındaki ilişkinin de giderek zayıflamasına sebep olmuştur. Kişiler arası ilişkilerde hukuk kurallarının varlığı, kentin imkanlarının sosyalleşmek için insana olan ihtiyacı asgari düzeye indirmesi, kişilerin seçimlerinde gelenek ve dini ritüellere bağlı kalmaksızın kendi hür iradeleri ile kararlarını verebilme ve buna göre seçim yapabilme yetisini de beraberinde getirmiştir. Tüm bunlarla birlikte eğitim alanındaki imkanların iyileştirilmesi de dolaylı bir şekilde sekülerizmin hız kazanmasına katkı da bulunan etmenlerdendir. Başlıca üç önemli etmenden bahsetmek gerekir. ‘Yeni toplumsallaşma/sosyalleşme imkanları ve artan evlilik dışı yakınlaşmalar, kadınların iş sahibi olmalarının kolaylaşması, farklı inançlara, tutumlara ve davranışlara karşı toleranslı hale gelme.’⁸⁹ Bu etmenler de sekülerleşmenin hız kazanmasını sağlayıcı birer toplumsal olay olarak kabul edilmektedir.

2.2.2. Sekülerleşme Teorisine Yöneltilen Eleştiriler

‘Geleneksel toplumların çöküşü ile ortaya çıkan sekülerleşme kavramı üzerinde henüz bir fikir birliği yoktur.’⁹⁰ Genel kanı, modernleşmenin dini olanı gerileteceği yönündedir. Ancak bu öngörüye karşı bir takım metodolojik ve olgusal karşı çıkışlar bulunmaktadır. ‘Sosyal bilim metodolojisi açısından bakıldığında, herşeyden önce ‘geri-dönülmez’ ve evrensel geçerlikte bir toplumsal süreç öngörüsü bilimsellikten uzak görünmektedir.’⁹¹ Erdoğan’ın metodolojik açıdan bu iddiayı dayandırdığı açıklaması şu şekildedir:

⁸⁸ A.g.e., 197

⁸⁹ A.g.e., 220

⁹⁰ Darende, *Sekülerleşme Teorisine Metaforik Yaklaşımlar*, 50

⁹¹ Erdoğan, *Sekülerizm, Laiklik ve Din*, 180

*Sekülerizm öngörüsü, insana ve tarihe belli bir bakışın ürünü olan, evrensel olarak doğrulanması mümkün olmayan 'paradigma-bağımlı' bir varsayımdır. Bu nedenle, sekülerist yaklaşımın, üretildiği dönemin toplumsal gerçekliğini, bu 'ilerlemeci' paradigmanın süzgecinden geçirerek tespit etmesi kaçınılmaz olduğu gibi, bu 'gerçeklik'ten kesin normatif sonuçlar çıkarmaya çalışması da sağlıklı bir yöntem değildir.*⁹²

Diğer yandan sosyolojik olgulara bakıldığında, modernleşme ile dinin zayıfladığı görüşü de pek doğrulanmamaktadır. Dindarların ibadet ve inançlarında herhangi bir zayıflama olmadığı görülürken bu bulgulara en iyi örnek de Amerika Birleşik Devletleri olarak verilir. 'Elde bulunan verilere dayalı araştırmanın en iyi ortaya çıkardığı şey, sekülerleşmenin ABD'de değil de Batı Avrupa'nın birçok yerinde kesinlikle gözlenebilir olduğudur.'⁹³ 'Gerçi Amerika'daki dini canlılığın özel nedenleri olduğu, bu nedenle bu özel durumun global bir eğilimi yansıtmadığı söylenebilir.'⁹⁴ İfade edilen özel durumun sebebi olarak da hukuk sisteminin dini yönelişleri kolaylaştıracak düzenlemelere sahip olmasıdır.

'Tarihi süreci analitik olarak karşılaştırsak, sekülerleşme Ortaçağ'dan günümüze Batı Avrupa Hristiyanlığının değişimindeki içsel ve dışsal faktörlerin bir arada değerlendirildiği bir kategori olarak anlam kazanmaktadır.'⁹⁵ Batı Avrupa'ya has bir deneyim olarak kabul edilmektedir. 'Din-devlet ilişkileri farklı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda farklı şekiller almıştı; sekülerleşme sorunsalının duymaya alışık olduğumuz biçimi ise belli bir coğrafyanın ve tarihsel dönemin bir ürünü olup, sonradan, sanki evrensel bir sorunmuş gibi, bütün dünyaya genelleştirilmiştir.'⁹⁶ Batı

⁹² A.g.e., 180

⁹³ Phil Zuckerman, 'Sekülerleşme: Avrupa-Evet, Amerika-Hayır: Sekülerleşme Neden Amerika Birleşik Devletleri'nde Ortaya Çıkmadı da Batı Avrupa'da Ortaya Çıktı? Teoriler ve Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme', çev. Şahin Gürsoy, *AÜİFD XLVI*, S.1(2005): 223

⁹⁴ Erdoğan, *Sekülerizm, Laiklik ve Din*, 182

⁹⁵ A.g.e., 226

⁹⁶ Haldun Gülalp, 'Sekülerleşme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu', *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1(2008): 115

Avrupa'nın sekülerlik deneyimi kendi içerisinde dahi farklılıklar gösterirken, Batılı olmayan toplumların aslında hayali bir deneyim içerisine sokuldukları düşünülmektedir. 'Batılı olanla olmayanı ayıran sınırın nereden geçtiği hep muğlak bir şekilde ifade edilir, ama Batılı-olmayanın popüler tanımlarında İslamiyet her zaman ön plana çıkan bir unsur olmuştur.'⁹⁷

Sekülerleşme teorisi Avrupa-merkezli olarak, modernleşmenin getirisi normal bir süreç olarak kabul edilir ancak özellikle İslam medeniyeti bu kabulün dışında tutulur. Bu görüş savunucuları özellikle, Ernest Gellner ve Bernard Lewis'tir. Ancak Volkan Ertit'in ileri sürdüğü evrenselleştirilmiş sekülerleşme teorisi, sekülerizme yönelik bu kıta sınırlandırmasını ortadan kaldırmak maksadı ile, ülkelerin sekülerleşebilmesini, bilimsel gelişmeler, kentleşme ve endüstriyel kapitalizm ile mümkün kılar.⁹⁸ 'Bütün dünya dinleri asrileşmenin çeşitli süreçlerinden geçerken ve ortaya çıkan dini global sistem içinde birbirleriyle rekabet ederken, modernitenin evrensel yayılmasına ve dinlerin ortak ve karşılıklı sorularına cevap vermek zorunda bırakılmıştır.'⁹⁹

2.2.3. Farklı Sekülerleşme Teorileri

Modernleşme ile dinin ortadan kalkacağı iddiasını savunan sekülerleşme teorisi, dinin endüstriyel toplumlarda varlığını sürdürmesi ile sosyal bilimler alanında sorgulanmaya başlandı. Başta siyasal alan olmak üzere dinin yok olmasından ziyade, sekülerleşme tezinin zayıfladığı ileri sürüldü. 'Bu nedenle dinin ekonomik modeli gibi alternatif teorilerin yanı sıra, Steve Bruce gibi bazı sosyologlar klasik sekülerleşme teorisini gözden geçirerek yöneltile eleştirilere yeni veriler ışığında cevap sunmaya çalışmıştır.'¹⁰⁰

⁹⁷ A.g.e., 116

⁹⁸ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*

⁹⁹ Casanova, 'Sekülerleşmeyi Yeniden Düşünmek: Evrensel Bir Karşılaştırma', *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.2(2014): 231

¹⁰⁰ Ekber Şah Ahmedi-Kemal Ataman, 'Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Eleştirel Bir Çözümleme', *Sekülerleşme Tartışmaları*, ed. M. Ali Kirman-Volkan Ertit, (Ankara: Kadim Yayınları, 2019), 118

Bu teorilerden ilki, varoluşsal güvenlik teorisidir. ‘Teorinin sahipleri, Pippa Norris ve Ronald Inglehart klasik sekülerleşme teorisinin dünya genelindeki dini canlılığı açıklamakta yetersiz olduğu konusunda sekülerleşme karşıtları ile hemfikirdirler.’¹⁰¹ Dinin çöküşüne odaklanan bir teoriden ziyade, dini değişimi izah edebilecek olan bir teoriye ihtiyaç duyulduğunu düşünmektedirler. ‘Bu bakış açısına göre varoluşsal güvenlik sağlandığı taktirde, genel olarak tüm din ve dinselilikler insanların hayatında merkezilikten çıkıp periferik bir konuma doğru evrilecektir.’¹⁰² ‘Bireylerin hissettikleri stres oranı ve yaşamlarındaki belirsizlik arttıkça, başı sonu belli kurallar bütününe olan ihtiyaçlarının artması; daha iyi koşullar altında ise doğaüstüne daha mesafeli hale gelmeleri, teorinin başat savunusudur.’¹⁰³

İkinci teori olarak, dini Pazar modeli ise, ‘bireylerin din ile kurdukları ilişkiyi, içinde arz-talep, kar-maliyet, piyasa, müşteri, tüketici, üretici vb. kavramlar ile açıklamaya çalışmaktadır. Bu sistemde halk tüketici olarak, dini cemaatler ya da kurumlar da tüketiciye hizmet sunan firmalar olarak görülmektedir.’¹⁰⁴ Teori iki varsayım üzerine temellendirilmiştir. İlki, bireylerin doğuştan itibaren inanma ihtiyacı duydukları, ikincisi ise, ekonomideki serbest piyasa da olduğu gibi, dini çeşitliliğin fazla olması ve devletin karışmaması ile dini inanışlarda da kaliteli ve kolay yollar ile vatandaşlara ulaşacaktır. ‘Serbest piyasa sisteminin söz konusu olmadığı durumlarda nasıl ki ekonomi durgunlaşacak ise, aynı şekilde tek bir dini kurumun hakimiyetinin olduğu (monopol) yerlerde de dini canlanmanın söz konusu olamayacağını ve sekülerleşmenin gerçekleşeceğini savunmaktadırlar.’¹⁰⁵

Son teori ise dini bireyselleştirme teorisidir. Temel olarak modernleşmenin dini sosyal kimlik biçimini, görünüşünü değiştirmesine rağmen dinin etkili rolünde herhangi bir azalmaya sebebiyet vermediğini savunur. Teorinin savunucularından, ‘Luckmann ve Davie gibi, Daniele Hervieu-Leger de ‘yerleşik din kurumlarının bireylerin inanç sistemleri ve dini uygulamaları üzerindeki kontrolünün giderek azalmasına’ vurgu

¹⁰¹ A.g.e., 118

¹⁰² A.g.e., 120

¹⁰³ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 255

¹⁰⁴ A.g.e., 255

¹⁰⁵ A.g.e., 247-248

yapmakta, ancak inanç noktasında bu bireyselleşmenin sekülerleşmeyi arttırdığını ya da dindarlığa zarar verdiğini düşünmemektedir.¹⁰⁶ Teoriye göre kurumsal farklılaşmalar dini kurumların evrensel etkisini azaltmış olsa da bireysel alanda bir azalmaya sebebiyet vermemiştir.

2.3. Post-Sekülerizm Kavramı ve Post-Seküler Toplum

Son yıllarda klasik sekülerleşme tezinin öngörülerinin eleştirilmesi ile dinin yeniden ilgi görmeye başladığı gözlenmektedir. Dinin seküler olan ile ilişkisi giderek artmakta ve bu da hem siyasal hem de sosyal alanlarda kendisini fark ettirmektedir. ‘Siyasal hayatta, toplumlardaki dinsel söylemlerin hakimiyeti, sosyal hayatta ise teknolojik gelişmelerin artışı, dijital ortamların herkesin kullanımına açık olmasıyla dini öğelerin görünürlükleri fazlalaşarak iç içe geçişe zemin hazırlamıştır.’¹⁰⁷ ‘Din sadece Immanuel Kant’ın terimiyle yansıtıcı inanç olarak yaşanmamakta, aynı zamanda daha çok sağlık ve zenginlik kültürlerinin teklif ettiği gibi insanoğlunun çeşitli dünyalık ihtiyaçları için bir dizi servis sunarak varlığını sürdürmektedir.’¹⁰⁸

Sosyal sekülerizm olarak da adlandırılan toplumun sekülerleşmesi durumu günlük hayattaki gelenek-görenek, ritüel gibi alanları kapsamaktadır. Bu alanlarda dini aktiviteler hem resmi hem de gayri resmi olarak seyrini devam ettirir. ‘Bu bağlamda Kuzey Avrupa dışında resmi dinlerin gerilediğine dair çok az kanıt vardır ve geleneksel sekülerizm ya terk edilmiş veya çok büyük ölçüde değiştirilmiştir.’¹⁰⁹ Bu durum daha çok Grace Davie’nin ‘ait olmadan inanmak’ ibaresi de kullanılmaktadır. ‘Avrupa dışına bakıldığında, genelde köktencilik (fundamentalist) veya kendini dine

¹⁰⁶ A.g.e., 258

¹⁰⁷ Faruk Karaarslan, ‘‘Post Seküler’ Din Halleri: Dinin Dijitalleşmesi’, *Dijitalleşen Din*, ed. Mete Çamdereli- Betül Önay Doğan-Nihal Kocabay Şener, (İstanbul: Köprü Kitapları), 28

¹⁰⁸ Bryan S. Turner, ‘Din ve Çağdaş Sosyolojik Teoriler’, Çev. Talip Demir, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2014), 203

¹⁰⁹ A.g.e., 206

adamişlık şeklinde, dinin dünya çapında canlandığının kanıtı açıkça görülebilir.’¹¹⁰ Bu ifadeye kanıt olarak da geleneksel dinlerin yeniden canlandığına Vietnam’daki ruh hakimiyeti, Japonya’da Şintoizm artışı, Güney Asya’da İslamiyet’in yayılışı ve Çin’de görülen Taoizm örnekleri verilebilir. ‘Birçok modern sosyolog ve siyasal bilimci dinin sosyal alanda ciddiye alınması gerektiğinde hemfikir olmuşlardır; oysa Louis Althusser, Pierre Bourdieu, Ralf Dahrendorf, Norbert Elias, Nicos Poulantzas ve diğerleri gibi savaş sonrası sosyal teorikilerin döneminde böyle bir algı söz konusu değildi.’¹¹¹ Bu büyük fikir değişimine en büyük sebep ise dinin, sosyal ve politik alanda birçok şekilde merkeze alınmasıdır.

Peter Berger, dinin bu yer değişimini, sosyal ve siyasal alandaki canlanışını, birtakım sebepler ile açıklamaktadır. Öncelikle komünizmin çökmüş olmasını dinin Avrupa’da yeniden hızlı bir şekilde yayılmasına en büyük etken olarak yorumlar. Sonrasında küreselleşmeni getirilerinden olan göç ile büyüyen toplumların ekonomilerinde kalıcı diaspora topluluklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır diye ekler. Yeni oluşan diasporalarda ise insanlar çoğunlukla dini inançları ile birbirlerine tutunurlar. Her ne kadar aklın ve bilimsel gelişmelerin yükselişte olduğu seküler dönemin önemini kaybettiği düşünülse de tamamen ortadan kalmamıştır. ‘Yaşanan bu toplumsal gerçekliği nitelemek üzere din sosyolojisi literatüründe ‘*post-seküler toplum*’ kavramı kullanılır olmuştur.’¹¹²

Alman filozof ve siyaset bilimci Jürgen Habermas’ın, Avrupa ve ABD gibi coğrafyalarda yaşanan dini olguların kamusaladaki hareketlenmeleri referansı ile 2001’deki konuşması¹¹³ ve sonrasında 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu bir münazarası¹¹⁴, literatüre eklemiş olduğu post-seküler kavramını tanımlamaktadır.

¹¹⁰ A.g.e., 206

¹¹¹ A.g.e., 207

¹¹² M. Ali Kirman ve Hasan Sarı, ‘Post-seküler Toplumda Anlam Arayışını ve Tasavvufu Yol Metaforu Üzerinden Okumak’, *Sekülerleşme Tartışmaları*, e.d. M. Ali Kirman-Volkan Ertit, Ankara: Kadim Yayınları, 2019, 200

¹¹³ Habermas, *Faith and Knowledge*

¹¹⁴ Jürgen Habermas, & Joseph Ratzinger, *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, by. Herder Verlag, (San Francisco: Ignatius Press, 2005)

Kamusal alanda iletişimin önemini vurgulamakta olan Habermas 90'lı yıllara gelindiğinde Avrupa ile dünyanın birçok yerinde din olgusunun kamusal alanda her geçen gün daha fazla tartışıldığını ifade etmektedir. Elverişsiz şartlar altında toplumlara nüfus eden modernleşme, zamanla sosyal belirsizlik ve kültürel değişiklikleri tetiklemiş, dini hareketler bu modernleşmenin altında kültürel uyumsuzlukları ve toplumsal yapıdaki değişimleri işlemiştir.¹¹⁵ Özellikle Avrupa ülkelerinde toplumsal modernleşme ile birlikte giden bir sekülerleşme sürecinin yaşandığı iddiaları olsa da ABD'de tam tersine, dini yönden aktif vatandaşlarının sayısı yıllardır varlığını aynı şekilde korumaktadır.¹¹⁶

Habermas, dinle bağlantılı çatışmaların gölgesinde, modernleşme sürecinde dinin kamusal alandaki rolünün azaldığına dair olan tezin artık eskisi kadar desteklenmediğinden bahsetmektedir.¹¹⁷ Bu iddiasına, dünyadaki küresel değişimleri ve dini konularla bağlantılı olarak alevlenen çatışmaları dayanak göstererek, üst üste binen, misyonerci yayılma, köktenci radikalleşme ve birçok dine içkin şiddet potansiyelinin siyasi araçsallaştırılması fenomenlerinin bir araya gelmesiyle, dünya çapında 'dinin diriliğine' dair bir izlenimin doğduğunu da söylemektedir.¹¹⁸ Habermas'ın ifade ettiği şekli ile:

*Elverişsiz şartlar altında, toplumlara dışarıdan nüfuz eden kapitalist modernleşme, zamanla sosyal belirsizlik ve ciddi kültürel değişiklikleri tetiklemiştir. Bu anlamda, dini hareketler, hızlı ama başarısız gerçekleşen modernleşme şartları altında bireyin köksüzleşme duygusu olarak tecrübe edebildiği kültürel uyumsuzlukları ve toplumsal yapıdaki köklü değişimleri işlemiştir.*¹¹⁹

Habermas'a göre toplumlardaki yaşanan değişimin post-seküler olarak isimlendirilmesi temelde üç ana olgunun kaynaklık ettiği bir 'zihniyet değişimi' ile

¹¹⁵ Habermas, *Kamusal Alanda Din*

¹¹⁶ A.g.e. 184

¹¹⁷ Habermas, *Post-seküler Toplum' Ne Demektir?*

¹¹⁸ A.g.e.

¹¹⁹ Habermas, *Kamusal Alanda Din*, 184

mümkündür.¹²⁰ Bu olgulardan ilki ve araştırmanın da çıkış noktası olarak esinlenilen, dinin öngörülebilir bir gelecekte yok olacağına yönelik seküler inancın zayıflaması ve bu şekilde de dünyadaki seküler anlayışın sahip olduğu zafer algısının artık onlardan alınmasıdır.¹²¹ Habermas'ın zihniyet değişimi ile vurgu yaptığı kesim toplumda yer alan seküler bireylerdir. İkinci olgu ise, dinin dünya çapında kazanmış olduğu etkinin artık ulusal alanlarda da belirginleştikten bahsederek, eskinin kökleşmiş yaklaşımlarından sıyrılarak farklı fikirlere açık hale gelmiş, kurumsallaşmamış cemaatlerin yaşamış olduğu değişim vurgusudur.¹²² Son olarak ise özellikle sömürgecilik sonrası farklı coğrafyalara göç eden, farklı etnik, kültürel ve dini kimliklere sahip olan insanların kendi dinlerini yaşama isteği, post-seküler bir toplum için vurguladığı zihniyet değişiminin ana kaynaklarından.¹²³ Seküler bireylerin yaşadıkları zihinsel değişim ile seküler çağın mutlakîyetinin sarsılması, cemaatler gibi dini toplulukların daha geniş kitlelere hitabı ile kural ve ritüellerindeki esneklik hali ve farklı etnik ve kültürel yapıdaki insanların oluşturduğu toplum yapısında herkesin kendi dinini yaşamaya yönelik olan istekleri, post-seküler toplum yapısını meydana getirmektedir.

Habermas, sekülerleşen toplumlarda dinin bireyselleşmesini, dinin siyasi ve toplumsal alandaki etkisini kaybetmesi olarak yorumlamayarak, aksine son derece sekülerleşmiş toplumların hayatında hala açıkça yer iddia ettiğini düşünmektedir.¹²⁴ Dini gelenekler, geleneksel ve modern toplumlarda azalmayan gücüyle varlığını sürdürmektedir.¹²⁵ İç içe geçmiş bir durumun etkisiyle, devlet güçlerinin sekülerleşmesi, toplumdaki farklı inanıştaki kişilerin kendi dinlerini yaşama devam etmesi noktasında özgürlüklerini güvence altına almak için tasarlanmıştır.¹²⁶ 'Devletin seküler karakteri, herkes için eşit dini özgürlüğü güvence altına almada yeterli bir şart olmamasına rağmen

¹²⁰ Habermas, *Notes on Post-Secular Society*, 20

¹²¹ A.g.e. 20

¹²² A.g.e. 20

¹²³ A.g.e. 20

¹²⁴ Habermas, *Kamusal Alanda Din*, 184

¹²⁵ A.g.e. 184

¹²⁶ A.g.e. 186

zorunludur.¹²⁷ Habermas, post-seküler toplum kavramı ile kamusal alandaki seküler ve muhafazakâr kesim birlikteliğine yeni bir düzen tezahürü geliştirir. Ona göre devletlerin anayasal olarak güvence altına aldıkları din özgürlükleri, toplumdaki dini çoğulculuklara karşı meydan okumalara uygun siyasi bir cevaptır.¹²⁸ Devletlerin seküler karakterleri, herkes için dini özgürlüğü güvence altına alma hususunda yeterli bir şart olmamasına rağmen zorunlu bir haldir ve siyasi partilerin, bireylerin sahip oldukları dini pratiklere dair olumlu ve olumsuz özgürlükler arasındaki sınırlamalar hakkında uzlaşmaya varması gerekmektedir.¹²⁹ Çünkü hoşgörü ilkesine göre yapılacak olan adil düzenlemeler, sadece partilerin, ötekilerin fikirlerini almayı öğrenmeleri durumunda yapılabilir. Habermas bu şekilde post-seküler bir toplum için farklı kesimlere bir takım görev ve sorumluluklar biçmektedir.¹³⁰ ‘Dünya görüşleri ve dini doktrinler soruyla ilgili bütün uyuşmazlıklarına rağmen vatandaşlar, siyasi topluluklarının özgür ve eşit üyeleri olarak bir diğerine saygı gösterir.’¹³¹ Onun post-seküler toplum anlatısında, sürekli sekülerleşen bir çevrede dini toplulukların varlığını sürdürebilmek için bir sağ duyu, bilim ve din arasında bir üçüncü yol gereklidir.¹³² Bu sağ duyu ile dini toplulukların işlevsellikleri adına resmi olarak tanınmaları ve toplumsal olarak hedeflerine ulaşmalarının yanı sıra dindar ve seküler vatandaşlar arasındaki siyasal ilişkiler için de olumlu sonuçlar üretmektedir.¹³³ Kamusal alanda ortak bir dil tezahüründen bahseden Habermas, dini olanın seküler olana tercüme ihtiyacını gerekli gördüğü kadar bu tercüme görevini de sadece dindar vatandaşlara yüklemeyerek, seküler vatandaşlar da bu sürece katılmalarını talep eder.¹³⁴

¹²⁷ A.g.e. 187

¹²⁸ A.g.e., 183-206

¹²⁹ A.g.e., 183-206

¹³⁰ A.g.e., 183-206

¹³¹ A.g.e., 188

¹³² Habermas, *Faith and Knowledge*

¹³³ Buhari, *Türkiye Demokrasisinde Toplumsal Güveni ve Dayanışmayı Pekiştirmek: Post-Seküler Toplum ve Siyasal Hikmet*, 112

¹³⁴ Habermas, *Kamusal Alanda Din*, 195

*Bu tercüme ihtiyacı, eğer dindar vatandaşlar asimetric bir yükte engellenmişlerse, dindar olmayan vatandaşların da katılması gereken ortaklaşa bir görev olarak düşünölmelidir. Oysa inançlı vatandaşlar, bunların tercüme edilmesi şartıyla dini dillerine kamusal katkılar yapabilirler; seköler vatandaşlar ise, zihinlerini temsillerin olası gerçeklik içeriğine açmalılar ve dini gerekçelerin, genel olarak elde edilebilirargümanların dönüştürölmüş kılığında ortaya çıkabilmesinden ötürü diyaloğa girmeliler. Demokratik bir toplumun vatandaşları, kendi siyasi ifadeleri ve tutumları için yekdiğerine çok şey borçludur. Dini katkılar oto-sansüre maruz kalmasa bile, onlar tercümeyle ilgili işbirliğine bağıdır. Başarılı bir tercüme olmaksızın, siyasi kuruluşlar içinde ve geniş siyasi süreçteki gündemlerde ve müzakerelerde ele alınan dini seslerin asli içeriğinin hiçbir ihtimali yoktur.*¹³⁵

‘Bugün Avrupa’da kamusal bilinç, giderek daha da sekölerleşen bir ortamda dini cemiyetlerin süregiden varlığına uyum sağlamaya mecbur olduğı ölçüde, bir ‘post-seköler’ diye tarif edilebilir’¹³⁶ diyen Habermas, liberal yasaların din özgürlüğünü uzun zamandan beri bir temel hak olarak saydığını söyleyerek, dini cemiyetlerin kaderinin artık hoşgörölü bir devlet yönetimine bağılı olmadığını altını çizer.¹³⁷ Ancak Habermas’ın bahsetmiş olduğı din özgürlüğü ilkesini mümkün kılan şeyin de demokratik devletlerin kendisi olduğı unutulmamalıdır. Hoşgörü prensibi sadece yasaları belirleyip, onlara toplumun uyması ile ilgili değıl, aynı zamanda gündelik hayatla da ilgili bir durumdur. Çünkü hoşgörü prensibi, farklı inançlara sahip olanların ve inançsızların, yaşam tarzlarıyla ilgili hakları karşılıklı olarak teslim etmelerini gerektirir. ‘Azınlıklar sivil topluma dahil edilmedikçe şu iki bütünleyici süreç gelişemeyecek: Siyasi cemiyetlerin yabancı azınlık kültürlerinin ‘farklılığa duyarlı’ bir biçimde dahil edilmesine açılması ve bu altkültürlerin üyelerinin, kendilerini siyasi hayata katılmak konusunda cesaretlendirecek bir devlete açılması.’¹³⁸

¹³⁵ A.g.e., 195

¹³⁶ Habermas, *Post-seköler Toplum’ Ne Demektir?*

¹³⁷ A.g.e.

¹³⁸ A.g.e.

Post-seküler toplum tezahürü ile yeni bir tartışma sahası açan Habermas, seküler toplumdaki dini geleneklerin ve grupların varlıklarını sürdürebileceklerinin ağırlıklı olarak üzerinde durmaktadır. ‘Küresel kapitalizmle mücadelede dini kaynakların anlam ve motivasyonunun önemine işaret eden Habermas, dinin siyasi düşünceye katkısının seküler vatandaşlarca engellenmemesi gerektiğine dikkat çekmiş; demokratik bir süreç için bir tarafın katkısının diğerlerinden daha değersiz olmayacağını belirtmiştir.’¹³⁹

Literatüre konu olan post-seküler toplum tezahürü, ‘geleneksel değerlerin yeniden hatırlandığı, modern seküler değerlerin bir kısmının toplumun ayrılmaz parçası olurken bir kısmının toplumsal bünyeden atıldığı, her ikisine ait değerlerin küresel ve post-modern dünya tarafından yeniden harmanlanıp bir kez daha hayatın içine saçıldığı, hatta boca edildiği bir toplum tipidir.’¹⁴⁰ İçinde yaşanan bu toplum biçiminin en belirgin özelliği, modern ve gelenekseli bir arada barındırmasıdır.¹⁴¹ Birçok coğrafyada hissedilen bu yeni toplum biçimi içerisinde, laik dindarları, muhafazakar devrimcileri ve dindar sosyalistleri doğurmuştur.¹⁴² Hem dini olanın hem de dünyevi olanın tüm çoğulcu karakterlerini içerisinde barındırır.¹⁴³ ‘Kuralların, inanç ve ahlaki değerlerin çokluğu, müphemlikleri getirmekte, her birey çok cemaate ait olmakta, ya da birey sayısınca cemaat ortaya çıkmaktadır.’¹⁴⁴ En nihayetinde bu dönem, geleneksel değerlerin yeniden hatırlandığı, modern seküler değerlerin bir kısmının ise toplumun ayrılmaz bir parçası olurken bir kısmının toplumdan çıkarıldığı, her ikisine ait değerlerin küresel ve postmodern dünya tarafından yeniden

¹³⁹ Albayrak, *Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği*, 187

¹⁴⁰ Kirman-Sarı, *Post-seküler Toplumda Anlam Arayışını ve Tasavvufu Yol Metaforu Üzerinden Okumak*, 202

¹⁴¹ A.g.e., 202

¹⁴² Hazır, *Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak*, 149

¹⁴³ A.g.e., 150

¹⁴⁴ A.g.e., 151

harmanlanarak hayatın içine sürüldüğü bir dönem¹⁴⁵ olarak da tanımlanabilir. Mesut Hazır post-seküler dönemi bu iç içe geçmişlik çerçevesinde açıklamaya çalışır:

Postsekülerliğin doğasındaki çoğulculuk hem toplumlar arası farklılıklarla çoğulcudur hem de bireyin kendi iç dünyasındaki gelgitlerle. Postseküler insan, aynı zamanda postdindar bir insan olma özelliği taşımaktadır. Postsekülerliğin en belirgin özelliği, farklı çağlarda ve sırasıyla yasanmış evrelerin güncel sonuncusu olmakla kalmayıp, günümüz toplumunda da her bireye kendi ömrü içinde üç evreyi birden yaşatmış olmasıdır. Yani günümüz insanı hem geleneksel hem modern hem postmodern evreyi, dolayısıyla hem dindar hem dünyevi, hem bunların ötesi ve sonrasını bir evreyi kendi ömrü içinde yaşamaktadır. Bunun sonucu olarak, postseküler evre olarak adlandırılabilir. ¹⁴⁶

Post-sekülerizm, büyüünün bozulduğu, dünyeviliğin had safhalara çıktığı seküler dönemi geride bırakarak, seküler hayatın kazanımlarını sırtlayan dünyada, dini olana yeniden ilgi duyulmaya başlanıldığı bir çağı ifade etmektedir.¹⁴⁷

Post-modernliğin getirisi olan bu çoklu mantık birçok unsuru bir araya getirerek farklı desenler oluşturmuştur:

Şu halde post-seküler toplum, geleneksel değerlerin yeniden hatırlandığı, modern seküler değerlerin bir kısmının toplumun ayrılmaz parçası olurken bir kısmının toplumsal bünyeden atıldığı, her ikisine ait değerlerin küresel ve post-modern dünya tarafından yeniden harmanlanıp bir kez daha hayatın içine saçıldığı, hatta boca edildiği bir toplum tipidir. Halen içinde yaşanan bu toplumun en belirgin özelliği, hem geleneksel, hem modern, hem post-modern özellikleri bir arada yaşamasıdır. Post-seküler topluma özgü bu

¹⁴⁵ A.g.e., 153

¹⁴⁶ A.g.e., 153

¹⁴⁷ A.g.e., 150

*durum, aslında modern insanın bir anlam arayışı içinde olduğu, fakat aradığını henüz bulamadığı şeklinde okunabilir.*¹⁴⁸

Dinin sosyal ve politik alandaki yer değişirliği, bu alanlardaki canlanması, birtakım sebepler ile de açıklanmaktadır. Öncelikle komünizmin çökmüş olması dinin Avrupa’da yeniden hızlı bir şekilde yayılmasında en büyük etkenlerden birisi olarak yorumlanır. Sonrasında ise küreselleşmenin getirilerinden birisi olan göç ile, büyüyen toplumların ekonomilerinde kalıcı azınlık topluluklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Toplum içerisinde oluşan bu yeni azınlık gruplarında ise insanlar çoğunlukla dini inançları ile birbirine tutunmaktadır.

*Modern toplumlarda din ile etnik köken arasındaki farklar ayırt edilemez oldu. Gerçekten de, Almanya’daki Türkler Müslüman ve dünya çapındaki Çin’li azınlıklar ise Budist olarak kalmıştır. Malezya’da Çin asıllı insanlar otomatik olarak ‘Budisttirler.’. Sonuç olarak din büyük bir ‘kimlik politikası’ haline gelmiştir. Din etnik ve kültürel bir mücadele alanı haline almıştır, bu sebeple devlet bunların yönetimine müdahil olmaktadır, böyle olunca da kaçınılmaz olarak liberal çerçeve de geleneksel din ve devlet işlerinin ayrılığından uzaklaşmaktadır. Paradoksal olarak, devletin toplumsal alanda din işlerine karışmasıyla, otomatik olarak din daha önemli ve belirgin hale gelmektedir. Amerika ve Singapur gibi farklı toplumlarda, devlet genel topluma kazandırma adına ‘İlmli Müslümanlar’ adı altında İslam’a dair düzenlemelere gitmektedir. Hindistan’daki Hinduizm’den Polonya’daki Katoliklik’e ve Japonya’daki Şinto’ya kadar, modern dünyanın her tarafında, dinin halk kültürü kumaşının bir parçası olması sayesinde, din ve ulusal kimlik arasında karmaşık bir ilişki vardır.*¹⁴⁹

Dinin globalleşmesi şeklinde de ifade edilen bu yeni durum, Bryan Turner tarafından üç etmene bağlanılarak özetlenmektedir. Öncelikli olarak, kurumsallaşmış dine bağlılık içeren bir küresel yenilenme vardı ve bu özellikle kurumsal otoritesi olan

¹⁴⁸ Kirman-Sarı, Post-seküler Toplumda Anlam Arayışını ve Tasavvufu Yol Metaforu
Üzerinden Okumak, 202

¹⁴⁹ Bryan S. Turner, ‘Post-seküler Toplumda Din’, çev. Özcan Güngör, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.12, S.3(2012): 208-209

Ortodoks gibi inançlarda kendini gösterir.¹⁵⁰ İkinci olarak ise, ‘popüler ve geleneksel dinlerin çok çeşitli uygulamalarının genellikle şifa ve rahatlık arayan eğitimsiz fakirler tarafından ve geleneksel din yaşantısından sıkılmış zenginler tarafından yaşandığı görülür.’¹⁵¹ Son olarak ise, genellikle geleneksel kilise dışında yayılmış yeni heterodoks olan maneviyatçılıklar, kentsel ve ticarileştirilmiş din biçimleri bu üç temel etmendedir.¹⁵² Sonuç itibarıyla bakıldığında din, kamusal alanda önemli bir rol oynar ve genelde milliyetçiliğin derin mesajını veya diasporalarını içeren çok kültürlü toplumlarda azınlıkların etnik kimliklerini taşır.¹⁵³ ‘Post sekülerizm kavramı kozmopolitanlık ve tanınma etiğinin bir yönüdür. Din iddiaları artık akıl dışı iddialar olarak değil, toplumda meşru diyalog bileşeni olarak mantıksal normlar sağlamaktadır.’¹⁵⁴ Bu şekilde, sosyal alanlardaki dini gelişmeler de sekülerleşme için çok az net kanıtlar sunmaktadır. Dünyadaki dinler büyümekte ve bunlara ek olarak da yeni dini fenomenler de bol miktarda bulunmaktadır. İnanç ve dini yaşam ile seküler kapitalizme uyumlu, dinin küresel metalaştırılması da söz konusudur ve din ile laiklik arasındaki çekişmeler, dinin modern tüketicilik içine katılmasıyla başlamıştır¹⁵⁵ denebilir.

Günümüzde din ile meşgul olan sosyologların büyük çoğunluğunun artık modernleşme ve sekülerleşme tartışmalarına katılmadıkları, bazı kayda değer istisnaları olmasına rağmen, her zamanki kadar hatta bazı bölgelerde eskisinden çok daha fazla dindarlık hareketi görülmektedir.¹⁵⁶ Dünyanın büyük bir bölümünde dini hareketlerin hız kazandığını söyleyen Peter Berger, sözlerini örnekler vererek sürdürmektedir:

¹⁵⁰ A.g.e., 216

¹⁵¹ A.g.e., 216

¹⁵² A.g.e., 216

¹⁵³ A.g.e., 219

¹⁵⁴ A.g.e., 219

¹⁵⁵ A.g.e., 219-220

¹⁵⁶ Peter L. Berger, ‘Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler’, çev. İhsan Çapcıoğlu, Dini Araştırmalar, C.5, S.13(2002): 189

Şurası açıktır ki, dünyanın büyük bir bölümünde dini hareketler son derece güçlü bir yükseliş trendi yakalamış ve bazılarının geniş çaplı sosyal ve siyasi sonuçları olmuştur. Bu hareketler içerisinde en önemli ikisi, -İslam'ın hem Müslüman ülkelerde ve hem de Müslüman azınlıkların yaşadığı bölgelerdeki büyük yükselişi- ve Evangelist Protestanlığın, özellikle Pentekostal yorumunun, gelişmekte olan ülkelerde ve dramatik bir şekilde Latin Amerika'da, İslam kadar olmasa da, dikkat çekici bir patlama gerçekleştirmesidir. Ancak, bu iki olay(tartışmalı olmakla birlikte, en önemlileri olmalarına rağmen), bu alanda biricik örnekler değildir. Romen Katolikler (özellikle gelişmekte olan ülkelere), Doğu Ortodoks Hristiyanları, Yahudiler (İsrail ve azınlıkta oldukları bölgelerde), Hindular ve Budistler gibi tüm büyük dini topluluklar arasında benzer bir uyanış yaşanmaktadır.¹⁵⁷

Yukarıdaki alıntıda görüşlerine yer verilen Berger, özetle dünyanın hemen hemen her yerinde dini taleplerin artışta olduğunu dile getirmektedir. Bu sözlerine ayrıca, seküler siyasilerin egemen olduğu ülkelere Türkiye, İsrail, Hindistan ve ABD örneklerini vererek, bu güçlerin yükselişe geçmiş olan dini hareketler karşısında bir savunma durumuna geçtiklerini de eklemektedir.¹⁵⁸ 'Çoğunluğun, dini inanç ve pratiklerin nasıllığından ziyade neliği üzerinde durduğunu düşünüyorum'¹⁵⁹ diyen Berger, bu ifadesi ile sekülerleşmeden oldukça farklı bir durumu da dile getirmiş olur.

Dinlerin kamusallaştırılması tartışmaları, dini kurum ve organizasyonların özel alana hapsedilmeyi reddettiği bir yaklaşımı ifade etmektedir. Habermas gibi post-seküler bir dünyada yaşandığına inanan Jose Casanova, dinin özel alanla sınırlandırılma yaklaşımını merkeze alarak, dinlerin son yıllar içerisinde entelektüel ve siyasi olarak modernitenin rakiplerine dönüştüğünü belirtmiş ve asıl meselenin de dinin modern,

¹⁵⁷ A.g.e., 189

¹⁵⁸ A.g.e., 189

¹⁵⁹ A.g.e., 193

liberal ve demokratik yapılara tehdit oluşturmada özel alandan çıkışının nasıl olacağı sorusuna yanıt aramıştır.¹⁶⁰

*Casanova'ya göre dinlerin kamusallaşması üç boyutta değerlendirilebilir. Birinci boyut, dinlerin sadece dini özgürlükleri için değil; tüm modern özgürlük ve haklar için de kamusala çıktığına ve otoriter yönetimlere karşı demokratik bir sivil toplumun haklarını savunduğuna işaret etmektedir....Kamusallaşmanın ikinci boyutunda ise ABD'de Katolik din adamlarının devletin nükleer politikasını ve kapitalizmin adaletsizlik üreten yapısını eleştirmelerindeki gibi seküler alanların ahlaki kaygıları dikkate almaksızın işlevsel farklılık temelinde organize olmasına karşı çıkış vardır. Son olarak dinler, geleneksel hayatları yasal ve idari olarak devletin müdahalesinden korumak veya toplumsal meselelerde söz söylemek üzere sivil toplum alanlarında kurumsallaşmaktadırlar.*¹⁶¹

Casanova başta olmak üzere, metin içerisinde alıntıları yapılarak bahsedilen düşünürler, dünya üzerinde farklı coğrafyalarda yükselişe geçmiş olan dini hareketleri referans ile yeni bir dönemden, yeni bir toplumsal süreçten bahsederler. Bahsettikleri bu yenileri de, Habermas'ın post-sekülerizm kavramına destek açıklamalarla sosyal bilimlerde sunarlar. Elbette unutulmamalıdır ki yeni bir sosyal dünya düzeni olarak görülen, seküler dönemi bitirdiği veya seküler dönemle eş bir şekilde ilerlediği varsayılan bu dönem iddialarını savunan kişiler kadar, ülkelerin hala seküler veya sekülerleşme yolunda olduğu da muhakkak ki kimi yazar ve akademisyenlerce savunulmaktadır. Ancak bu bölümde, post-sekülerizmin varlığını savunanlara yer verilerek, tezin ilerleyen aşamaları için teorik çerçeve hazırlanmış, ileriki bölümlerle birlikte yapılacak analize kaynak desteği olarak kabul edilmiştir.

¹⁶⁰ Jose Casanova, 'Religion Challenging the Myth of Secular Democracy', *Religion in the 21st Century*, ed. Lisbet Christoffersen, Hans Raun Iversen, Hanne Petersen, Margit Warburg, (Surrey, Ashgate: 2010), 20

¹⁶¹ Albayrak, *Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği*, 187

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL OLARAK CHP’NİN LAİKLİK SÖYLEMİ

Araştırmanın bu üçüncü ana başlığı altında öncelikle, Türkiye’de var olan toplumsal kesim sınıflandırmalarının tanımı yapılacak olup, o sınıfların çerçeveleri çizilecektir. Çeşitli devlet politikaları, tarihsel olaylar ve siyasi partiler etrafında gruplanmış olan bu kesimlerin genel hatları itibari ile düşünce yapılarına bakılacaktır.

Sonrasın da ise Türkiye’de seküler-sol kesim olarak nitelendirilen kişilerin çoğunluğunu üyesi olarak bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi’nin, parti politikaları ve farklı dönemlerde genel başkanlık görevini üstlenmiş siyasilerinin, parti iktidarında bulundukları sürece benimsemiş oldukları din politikaları, laiklik anlayışları gibi konular detaylı şekilde aktarılmaya çalışılacaktır.

Kuruluşundan bugüne kadar partide başkanlık yapmış olan, Mustafa Kemal Atatürk ile başlayarak, Deniz Baykal dönemi dahil olmak üzere her bir siyasi incelenerek, 2010 dönemine kadar kullanılan, bilhassa da CHP’nin geçmişe nazaran değişen söylemlerine bakılıp, birtakım bulgular elde edilmeye çalışılacaktır.

3.1. Laiklik Ekseninde Toplumsal Kesim Sınıflandırmaları

Ahmet Kuru, ‘*Pasif ve Dışlayıcı Laiklik, ABD, Fransa ve Türkiye*’ adlı eserinde laik devletlerin devlet politikalarını biçimlendirmek amacı ile verdiği ideolojik mücadelelerinin iki tip laiklik modeli etrafında yoğunlaştığından bahsetmektedir.¹⁶² ‘Dışlayıcı laiklik’ ve ‘pasif laiklik’ olarak isimlendirdiği bu laiklik modellerini de dinin kamusal ve özel alanla olan ilişkisine göre kategorize ederek, dinin kamusal alandan uzaklaştırılarak özel alana sığdırılmaya çalışmasını ‘dışlayıcı laiklik’ olarak tanımlarken, devletin dinin kamusal alanda olmasına göz yummasını da ‘pasif laiklik’

¹⁶² Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*

olarak açıklamıştır.¹⁶³ Bu laiklik modellerinin görüldüğü ülkelerde sadece devlet politikalarında egemen olan laiklik modeli savunucuları bulunmaz. Toplumsal hayatta her iki kutuptan insanlar varlığını aktif olarak sürdürmektedirler. Örneğin Fransa’da hakim olan dışlayıcı laikliğin varlığı ülkedeki pasif laiklik savunucularını muhalif bir grup şeklinde konumlandırmıştır.

Kuru’nun yine aynı eserinde Türkiye’ye de dışlayıcı ve pasif laiklik modelleri çerçevesinde bakıldığında laiklik politikalarının hitap ettiği birbirinden farklı toplumsal kesimlerin olduğu görülür.¹⁶⁴ Dışlayıcı laikliği savunanlar Kemalistler olarak adlandırılırken, bu laiklik modeline karşı direnerek, diğer bir laiklik modeli olan pasif laikliğin savunucuları ise muhafazakar kesim olarak gruplandırılmaktadır.¹⁶⁵ Kuru’ nun 2009 yılında kaleme almış olduğu laiklik biçimlerinin üç ülke merkezli karşılaştırmasının yapıldığı bu eserde, Türkiye’nin Fransa örneği ile benzerlik gösterdiğinden bahsedilerek, Türkiye’de egemen konumunda olan dışlayıcı laiklik modeli savunucuları yani Kemalistler ile bu modele direnen pasif laiklik modeli savunucuları olan muhafazakar ve liberallerin arasında bir çatışmanın da söz konusu olduğunu dile getirilmiştir.¹⁶⁶ Kuru Türkiye’de başka ülkelere olduğu gibi dışlayıcı ve pasif laiklik taraftarları arasında var olan mücadelenin, iki zıt kutupta konumlanan politik eğilimlere neden olduğunu söylemektedir:

*Dahası Fransa’da Katoliklik ve Türkiye’de İslam, hakim dinler olduğu için, muhafazakar Katolikler ve Müslümanlar eski din-devlet ilişkisinin ve dini hakimiyetlerinin korunmasını istiyorlardı. Bu nedenle dini ve laik hareketler arasında fikri bir orta yol bulmak çok zordu. Bu iki grup arasında şiddetli mücadele dışlayıcı laikliğin egemenliğini netice verdi.*¹⁶⁷

Türkiye’de Kemalistlerin muhafazakarlara yönlendirdiği eleştiri; onların laikliği benimsemediği ve gizli bir İslamcı ajandaya sahip oldukları üzerinedir. Muhafazakâr grup ise Kemalistlerin iddialarının aksine laikliği değil din karşıtlığını savunduklarını

¹⁶³ A.g.e.

¹⁶⁴ A.g.e.

¹⁶⁵ A.g.e.

¹⁶⁶ A.g.e.

¹⁶⁷ A.g.e., 31

düşünmektedir. Elbette ki bu iki grup arasındaki mücadeleyi sadece din karşıtlığı ve İslamcılık sınırları içerisinde değerlendirmek yeterli ve doğru olmaz. Çünkü aslında her iki grup da laikliği savunmaktadır. ‘Kemalistler genelde dini, özelde ise İslamı, kamusal alanda etkisizleştirerek bir vicdan işine indirme anlamında dışlayıcı laikliğin devamını savunurken, muhafazakârlar dinin kamusal rolüne imkân tanıyan pasif laikliği tercih etmektedirler.’¹⁶⁸ İki grup arasındaki bu tartışmalar merkezinde laikliği konumlandırarak gerçekleştirilmiştir genel olarak.

Bürokraside artan Kemalist çoğunluğa karşı muhafazakârlar da iş dünyası, siyaset ve medya gibi alanlarda etkin bir konuma gelir olmuşlardır. Kurulan ve toplum tarafından destek gören muhafazakâr partiler, iş istihdamı sağlayan kuruluşlar, özel gazete ve birçok televizyon kuruluşları dinin kamusal alandaki varlığını savunan pasif laiklik destekleyicisi mecralar olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. ‘Doksanlı yılların sonundan itibaren İslamcılık Türkiye’de görece marjinalleşmiştir ve yerini muhafazakarlığa terk etmiştir.’¹⁶⁹ Hatta yapılan araştırmalar sonucunda görülmektedir ki İslamcılar, AK Parti’nin İslamcı geçmişini unutarak hareket ettiği yönünde eleştirilerde bulunmaktadır. Bu sebeple de muhafazakarların en büyük destekçileri liberal yazarlar olmuştur. ‘Liberaller bir yandan AK Parti ile dışlayıcı laikliğe karşı ittifak ederken, öte yandan onu yeterince reformcu olmadığı için eleştirmektedirler.’¹⁷⁰ Pasif laikliğin asıl savunucuları 1950ler ile 1990’lar arasındaki dönemde var olan merkez sağ partinin mensuplarıdır. 1990’lardan sonraki dönemlerde ise bu grup küreselleşmenin etkisi ile bir takım fikri değişikliklere giderek, özellikle 28 Şubat sürecinde gördükleri baskı ile yeni siyasi söylemler edinmişlerdir. Avrupa Birliği üyeliği bu söylemler içerisinde. AK parti bu AB üyeliği savunusu ile oy alırken kendilerini de muhafazakar demokratlar olarak tanımlamışlardır. ‘Parti Programı’nda AK Parti laikliği din ve vicdan özgürlüğünün teminatı, dinler karşısında devletin tarafsızlığını temin ederek farklı inançlar arasındaki toplumsal ahengi sağlayan bir ilke olarak tanımlarken, onu bir din düşmanlığı olarak tahrif eden yorumları

¹⁶⁸ A.g.e., 167

¹⁶⁹ A.g.e., 173

¹⁷⁰ A.g.e., 174

reddetmiştir.’¹⁷¹ Kemalistler de savundukları dışlayıcı laikliği sadece İslam’a karşı değil Türkiye’de yaşanmakta olan diğer tüm dinlere karşı da desteklemişlerdir. ‘Son yıllarda muhafazakarlar ile liberaller dışlayıcı laikliğe karşı ortak mücadelelerinde etkilerini arttırarak pasif laikliğe geçiş sürecini hızlandırmışlardır.’¹⁷²

3.2. CHP ve Sekülerizm

Bölümün bu başlığı altında CHP’nin sekülerizm anlayışı detaylı olarak incelenmeye çalışılacaktır. Partinin seküler söylem ve fillerini metin içerisinde somutlaştırmak için kuruluş tarihi itibarıyla var olan parti zihniyetinin daha net anlaşılması amaçlanarak, daha çok temel hadiselerle başvurulacaktır. Bahsedilen kısım, parti söylem ve icraatları için giriş mahiyetinde olup, partinin genel başkanlarıyla birlikte şekillenen, kimi zaman da değişen tutum ve söylemleri alt başlıklar altında dönemsel olarak daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

Halk Fırkası, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyet’inin 9 Eylül 1923 tarihinde Meclis Grubu’nda kuruluş kararı alması ile tarih sahnesine adımını atmıştır. ‘Kuruluş işlemi, Dahiliye Vekaleti’ne 23 Ekim 1923’te kuruluş beyannamesiyle birlikte, Halk Fırkası Nizamname’sinin verilmesiyle tamamlandı.’¹⁷³ Parti 10 Kasım 1924’te isim değişikliğine giderek Cumhuriyet Halk Fırkası olarak varlığını sürdürdü. Laiklik ibaresi ise, partinin 2. Kongresinde tüzük maddelerden birisini oluşturmaktaydı. Tüzüğün birinci maddesinde partinin Cumhuriyetçi, Milliyetçi ve Halkçı olduğu söylenmekteydi. ‘Laiklik ilkesinin belirtildiği 3. maddede de, ‘Fırka, devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı birbirinden ayırmayı en önemli esaslarından sayar’ ifadesi bulunuyordu.’¹⁷⁴ Partinin sembolü olan Altı Ok ilkeleri 13 Şubat 1937’de Anayasa’ya da yazılarak, Türkiye Devleti’nin Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Devletçi, Devrimci, Laik ve Halkçı olduğu bilgisi 2. Maddede yer etmiş oldu. 1923ten 10 Kasım 1938’e kadar parti genel başkanlığını Mustafa Kemal ATATÜRK

¹⁷¹ A.g.e., 179

¹⁷² A.g.e., 197

¹⁷³ Serhat Hürkan, *Halk Fırkası’ndan CHP’ye Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, (Ankara: Sinemis Yayınları, 2010), 5

¹⁷⁴ A.g.e., 13

yapmışken, ölümü ile bu görevi İsmet İNÖNÜ 8 Mayıs 1972 tarihine kadar devralmıştır. Sonrasında Bülent ECEVİT, Altan ÖYMEN, Deniz BAYKAL ve hala görevi devam eden Kemal KILIÇDAROĞLU parti başkanlığında bulunmuştur.

CHP tek parti döneminde Batılılaşma gayesi ile inkılaplarda bulunmuş ve dışlayıcı laiklik modelini bu şekilde hakim ideoloji konumuna yerleştirmiştir. ‘CHP’lilere göre, özellikle eğitim, siyaset ve hukuk alanlarında, İslami ve laik kurumların bir arda var olması nedeniyle Tanzimat döneminden bu yana yapılan reform denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.¹⁷⁵ Böyle olunca da Cumhuriyetin bu ikiliği her alanda ortadan kaldırması gerektiği görüşü benimsenmişti Kemalistler tarafından. ‘Tek parti dönemindeki dışlayıcı laik politikalar İslami kesim üzerinde kurulan baskılarla hayata geçirilmiştir.’¹⁷⁶ Kemalizm’in içerisinde barındırdığı laiklik anlayışı din ve devletin tamamen ayrılmasını değil, devletin din üzerinde kontrolcü bir mekanizma işlevini görmesini ve bu uğurda onu reform edişini ifade etmektedir. ‘Atatürk döneminde devletin sosyal ethosunu oluşturan en önemli değerlerden biri olan din, İsmet İnönü döneminde kontrol altında tutulmuş ve hatta modernleşmenin önündeki engellerden birisi olarak görülmüştür.’¹⁷⁷ Esasen bakıldığında 1923’ten başlayıp 1943’e kadar devam eden ve ‘Erken Cumhuriyet’ diye nitelendirilen yılların başlıca özelliğinin, dinin ıslah edilip yeniden inşa edilerek kamusal alandaki tüm fonksiyonlarının kaybını sağlamak olduğu görülmektedir.

Özetle, cumhuriyetin ilan edilişinden, laikliğin anayasaya girişi arasında kalan süreç (1923-1937), dışlayıcı laikliğin Türkiye’deki egemenliği açısından kritik dönem olmuştur. Çok partili hayata geçişle beraber, dışlayıcı laiklik ideolojik hakimiyetini korumasına rağmen, dine yönelik devlet politikalarında bir yumuşama sürecine girilmiştir. Bu yumuşamanın küçük çaptaki ilk adımları CHP tarafından atılmış, asıl değişim süreci ise ilk demokratik seçimler sonrasında DP iktidarı tarafından başlatılmıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, 214

¹⁷⁶ A.g.e., 220

¹⁷⁷ Ramazan Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 15

¹⁷⁸ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, 224

1960'lar ile birlikte CHP destekleyicileri 'solcu' olarak adlandırılmaya başlanmıştır. 1950-80 arası yıllarda dışlayıcı laikliğin hakimiyeti devam etmiş olsa da devlet politikalarında birtakım esnekliklere gidilmiştir. Bu değişimin sebebi CHP'nin iktidarı elinde bulundurmaması değildir. Çünkü yapılan darbe ve girişimleri sonucunda tekrar başa geçen bir CHP vardır. Bu değişimin sebebi CHP'nin demokratikleşme sonrasında halkın dini isteklerinin diğer sağ partiler tarafından siyasete taşınmasının önüne geçilememiş olmasıdır. Elbette ki bu esnemeye rağmen dışlayıcı laiklik politikaları ağırlığını korumuştur. 'Dışlayıcı laikler, seçimlerde başarısız olmalarına rağmen, cumhurbaşkanlığı, ordu ve yargı üzerindeki Kemalist hakimiyete dayanarak, meclise rağmen, halkın dörtte üçünün karşı çıktığı başörtüsü yasağı gibi politikalarını uyguladılar.'¹⁷⁹

3.2.1. CHP'li Siyasal Elitlerin Laiklik Söylemleri

Bu bölümün alt başlıklarında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin kurulduğu günden 22 Mayıs 2010 tarihli 33. CHP Olağan Kurultayı'na kadar geçen sürede parti başkanlığında görev almış siyasi elitler yakın mercek altına alınacak olup, onların önderliğinde parti ve teşkilatının benimsemiş olduğu laiklik söylemleri merkeze alınarak, bu bağlamdaki din politikaları dönemsel olarak ayrı başlıklar altında incelenecektir.

3.2.1.1. Atatürk Dönemi

'Mustafa Kemal tarafından 9 Eylül 1923 tarihinde kurulan ve 27 yıl boyunca tek siyasi yapı olarak ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi, Türk siyasi hayatının ana omurgasını oluşturmuştur.'¹⁸⁰ CHP'nin kuruluşu ile benimsemiş olduğu din politikaları, toplumun dine karşı olan sınırlarını ve davranışları ile din ve siyaset arasındaki ilişkilerin temel taşı niteliğinde olmuştur. 'Cumhuriyetin ilk yıllarından

¹⁷⁹ A.g.e., 238

¹⁸⁰ Akkır, *CHP'nin Din Politikaları*, 13

itibaren inişli-çıkışlı bir seyir izleyen din politikaları, durum ve şartlara bağlı olarak baskıcı, kontrolcü, özgürlükçü veya tarafsızlık şeklinde tezahür etmiştir.’¹⁸¹

Erken Cumhuriyet döneminde benimsenmiş olan din politikalarının ideolojik kaynağı hiç kuşkusuz Kemalizm olmuştur denebilir. Bu kavram Fransız ve İngilizler tarafından, Milli Mücadele döneminde cesursa işgalci kuvvetlere direnen Kuvay-ı Milliyecileri tasviren ortaya çıkmıştır. Ancak sert bir ideoloji halini alması elbette ki sonraki yıllar içerisinde gerçekleşmiştir. CHP’nin 1935 yılında toplanan kurultayın bu kavrama yer vermesi de ‘Kemalizm’in resmileşmesini sağlamıştır. Kemalizm inkılabının hedefi şekil ve usul değil, zihniyet ve ruh değiştirmektir.’¹⁸² Bu süreçte toplumda homojen bir yapı oluşturulmak istendiğinden dini öğeler kamusal alandan arındırılmaya çalışılmıştır:

Kemalizm, yaratmak istediği yeni toplumsal örgütlenmenin temelini millete dayandırmış; ancak inşa edilen millet de dinsel değerlerden arındırılmış, icat edilmiş bir ulustur. Böylece millet kavramına yeni bir anlam kazandırılmış ve seküler bir renge büründürülmüştür. ‘Büyük şeyleri ancak büyük milletler yapar.’ Diyen Mustafa Kemal’e göre; ‘Millet; dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği siyasi ve içtimai heyettir.’ Türk milletinin oluşumunda etkili olan bağları; ‘Siyasal varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve menşe birliği, tarihi karabet, ahlaki karabet’ olarak tasnif eden Mustafa Kemal, kurmak istediği yeni toplumsal örgütlenmenin temelinde dini öğelerden arındırılmış milleti yerleştirmiştir.’¹⁸³

Bakıldığında hem CHP için hem de Kemalizm için din politikalarını şekillendiren ilkenin laiklik olduğu görülmektedir. ‘Kemalizm’in laiklik konusundaki kararlılığı, Anayasa’nın İslam’ı devletin resmi dini olarak kabul eden ikinci maddesinin 1928’de kaldırılmasıyla resmi olarak ilan edilmiş oldu.’¹⁸⁴ ‘Yeni devletin siyasi ve toplumsal hüviyetinin nasıl olması gerektiğini belirten bu ilkeye göre Türkiye Cumhuriyeti,

¹⁸¹ A.g.e., 13

¹⁸² M. Murtaza Yetiş, *Yeni CHP / CHP’de Ne Değişti*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2013), 53

¹⁸³ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 35-36

¹⁸⁴ Umut Azak, *Türkiye’de Laiklik ve İslam*, çev, Ayten Alkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 25

dinlerden ve dinlerin koyduğu naslardan değil hayatın kendinden ve onun müspet icap ve ihtiyaçlarından mülhem olarak işleyen bir devlet mekanizmasıdır.’¹⁸⁵ Din, modernleşme için bir tehdit olarak algılanmıştır. Modernleşmenin de zorunlu bir hale gelmesiyle birlikte laisizmin karakteri de değiştirilmiştir. Bu sebeple laiklik, totaliter ve baskıcı bir ideoloji halini almıştır.

‘Mustafa Kemal ve 1923’ten 1946’ya kadar devam eden tek parti rejiminin Kemalist siyasi kadroları düşünsel anlamda, Osmanlı reformcuları ve Batıcı Jön Türkler’in varisleriydiler.’¹⁸⁶ ‘Osmanlı Devleti’nin son dönemine şahitlik eden Atatürk için, din anlayışının ortaya çıkmasında Osmanlı’nın dinsel atmosferi ve asrileşmeyi tercih eden Türkiye Cumhuriyetinin siyasal kimlik olarak Batılılaşmayı tercih etmesi oldukça önemlidir.’¹⁸⁷ Cumhuriyetin kurulması ile birlikte laik ve seküler bir toplum oluşturma gayesi kendisini göstermiştir. ‘Milli iradeyi dini referanslarla açıklayan Atatürk’ün laiklik anlayışı, kuşatıcı bir toplumsal ve kültürel akılcılaştırma eylemidir.’¹⁸⁸ Bu amaca uygun olması için de dini kamusal alandan uzaklaştırarak özel alanla sınırlı tutmuştur. Diyanet İşlerinin devlet denetimi altına alınması bunun somut bir örneği olarak verilebilir. ‘Kemalist kadro tarafından milliyetçilikle çerçevelenerek modern bir renge büründürülen din, toplumu uluslaştırmak gibi bir misyonu üstlenmiştir.’¹⁸⁹

Bu dönemde Kemalist laiklik üç alanda etkin olmak istemekteydi. İlki; devlet, eğitim ve hukuk alanlarını laikleştirmektir. İkincisi; varolan dini simgelerin yerine Avrupalı öğeleri koymak ve üçüncüsü olarak da toplumsal hayatı laikleştirerek İslam’ın üzerine gitmektir. Bu amaçlar doğrultusunda Kemalizm, sınırlarını kendi çizdiği bir din anlayışının varlığına müsaade etmiş ve ihtiyaç duyduğunda da dini kullanmaktan çekinmemiştir. Bunun en somut örneklerinden birisi ezanın Türkçeleştirilmesi olmuştur.

Toplumsal, siyasal ve kültürel kimliğin merkezine yerleştirilen laiklik ilkesi; yeni siyasal gerçekçiliğin hüviyetini belirleyen, eylemlere meşruiyet

¹⁸⁵ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 37

¹⁸⁶ Azak, *Türkiye’de Laiklik ve İslam*, 25

¹⁸⁷ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 40

¹⁸⁸ A.g.e., 46

¹⁸⁹ A.g.e., 46

kazandıran, toplumsal ve siyasal düzenleyen bir ideolojik merkezdir. Atatürk dönemi din politikalarının güzergahlarının genel olarak şöyle olduğu söylenebilir; Cumhuriyet, Osmanlı sonrası kurulan bir gerçekliktir. Bu yeni durum, kimliğini laik olarak kabul eden ve sınırlarını kendisinin ve kendi modernlik anlayışının belirlediği bir siyasal durum icat etmeye çalışmıştır. Yeni siyasallık, bir yandan devri sabıka çağrıştıran İslam'ı kamusal hayattan tasfiye ederek vicdana ait bir moraliteye dönüştürmüş, bir taraftan da bu gerçekliğe uygun toplumsal kurumlar inşa etmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde din politikalarını belirleyen ilke olan laiklik, kurucu ilke olma özelliği taşımaktadır. Yaşanan köklü değişim ile beraber, reddedilen din, önce modernize edilerek ıslah edilmiş ardından da toplumsal ethos için seferber edilmiştir.¹⁹⁰

En nihayetinde görülmektedir ki Kemalist laiklik ilkesi, bireye toplumsallaşması sürecinde müdahalelerde bulunmuştur. Pozitivist bir toplum oluşturulmasını hedeflemiştir. Din sadece devletten ayrılmasıyla sınırlı kalmayıp, devletin de denetimi altına girmiştir.

3.2.1.2. İsmet İnönü Dönemi

İsmet İnönü, Atatürk gibi Osmanlı'nın son dönemlerine şahitlik ederek yeni bir toplumun kuruluşunda rol oynayan önemli isimlerdendir. Tek partili dönemin adete ikinci ismi olarak nitelendirilen İnönü, Atatürk'ün ölümü ile birlikte hem Cumhurbaşkanlığı görevini hem de parti başkanlığına seçilmiştir. İnönü ile birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Onun idaresindeki Tek Parti yönetimi tüm alanlarda tek belirleyici olmuştur. Her şeyin İnönü tarafından kontrol edildiği bu dönem, Milli Şeflik dönemi olarak da anılmaya başlanmıştır. İnönü'nün otoriter ve baskın kişiliğine rağmen CHP'de asıl yumuşamayı sağlayan kişi olduğu görülmektedir. 'Çok partili siyasi hayat ile beraber, yeni kurulan partilerin laiklik ilkesinin dinsizlik diye algılandığını öne sürmeleri ve 1946 seçimlerinde dini inançların ön plana çıkarılması,

¹⁹⁰ A.g.e., 55-56

Cumhurbaşkanı İnönü'yü ve CHP yöneticilerini laikliği yeniden tanımlamaya yöneltmiştir.¹⁹¹

İnönü iktidara gelmeden ve de geldikten sonra, laik ve batılı tarzda eğitimin yaygınlaştırılması, kültür ve sanat alanındaki faaliyetlerin artması gibi birçok alanda icraatlarda bulunmuştur. 'İnönü'ye göre laiklik, sadece din devlet ilişkilerini tanzim eden bir ilke değildir; aksine milletin gidişatına yön veren esastır.¹⁹² İktidarının Tek Parti dönemin de özellikle dini kavram ve argümanları siyasette kullanmamaya çalışmıştır. Bundan dolayıdır ki, parti bu dönemlerde dinsizlik ile suçlanmıştır. Bu suçlamaların yöneltilmesi de parti üyelerinin İnönü'nün miting vb. konuşmalarında dini söylemlere yer vermesini istemelerine neden olmuştur. Ancak İnönü bunun dini siyasete alet etmekle eş değer bir hareket olduğunu savunmuştur. 'Ancak şu da belirtilmelidir; dini siyaset alet etmekten kaçınan İnönü'nün laiklik hassasiyeti o kadar ileridir ki camiye gitmeyi bile laikliğe aykırı kabul eder.'¹⁹³

1946 yılında Demokrat Parti'nin kuruluşu, çok partili hayata geçiş olması sebebiyle hem Türk siyaseti için hem de siyasetteki laiklik söylemleri için önem teşkil etmektedir. Çok partili hayata geçiş, seçim ve halkoyu gibi önemli etkenleri de beraberinde getirdiğinden dini talepler toplumsal ve siyasal hayatta daha sık gündeme gelir olmuştur. İnönü bu dönemde birçok mitinginde dinin siyasete bu şekilde alet edilmesinden şikayetçi olmuştur. 'Bunun yanında CHP, 1950 yılındaki seçim kampanyaları sürecinden alttan alta dindar kesimden istifade etmeye çalışmıştır.'¹⁹⁴ Görülmüştür ki 1945 yılında başlayan demokratikleşme hareketi laiklik ilkesini fazlasıyla etkilemiştir. Başlarda katı ve baskıcı bir yapıya sahip olan ilke, zamanla yumuşamaya başlamış ve bununla birlikte de dini öğeler tekrardan kamusal alanda yer etmeye başlamıştır.

'1947 CHP Kurultayı'nda dile getirilen, dinin ihmal edildiğine dair fikirler ve din derslerinin geri getirilmesi gibi çözüm önerileri, parti içinde ve dışında laik bir dirençle

¹⁹¹ A.g.e., 67

¹⁹² A.g.e., 70

¹⁹³ A.g.e., 71

¹⁹⁴ A.g.e., 75

karşılaştı da, Hükümet kısa süre sonra bu öneriler doğrultusunda adımlar atmıştır.¹⁹⁵ ‘Bu dönüşüm iradesi ile Kemalizm’in sui generisi olan laiklik, liberal bir hüviyet kazanmaya başlamış ve din eğitiminin önü açılmıştır.’¹⁹⁶ Çünkü çok partili hayata geçiş beraberinde oy kaygısını getirmiş ve bu durum CHP’nin laiklik anlayışı ile dine karşı beslenmiş olduğu negatif tutumunu tekrar bir gözden geçirmesini zorunlu kılmıştır. Diğer partilere oy kaptırmamak için dini özgürlüklere müsaade etmeye başlamıştır. Bunun somut örneklerinden birisi kurulan ilahiyat fakülteleridir. ‘Laiklik prensibine uygun şekilde kurulan ilahiyat fakültesi, hem moral gereksinimleri sağlayacak, hem de CHP’nin toplum nezdinde itibarını artıracaktır.’¹⁹⁷ Bir başka somut örnek de bu dönemde İslami geçmişiyle tanınan Şemsettin Günaltay’ın başbakanlık görevine getirilmesi olmuştur. Türk büyüklerine ait bazı türbelerin ve sınırlı süre de olsa imam hatip kurslarının tekrar açılması da diğer örneklerdendir. ‘Tek Parti dönemindeki katı laiklik politikasındaki yumuşama, her ne kadar, bazı olumsuzlukları ve suiistimalleri beraberinde getirse de, erken cumhuriyetin din algısına uygun din adamı yetiştirme gibi amaçları barındıran kurumların ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir.’¹⁹⁸ ‘1946-1950 arası dönemin en belirgin özelliği; iktidar partisi CHP’nin önceki yılların aksine, icraatıyla giderek ‘Halk İçin, Halka Rağmen’ci siyasetten, ‘Halk İçin, Halka Göre’ci bir siyasete doğru evrilmeye çalışmasıdır denilebilir.’¹⁹⁹

3.2.1.3. Bülent Ecevit Dönemi

‘Bülent Ecevit, CHP’nin, katı laiklik politikasında uzaklaşarak, geleneksel ve dindar kitlelere yaklaşması bakımından parti tarihinde oldukça önemlidir.’²⁰⁰ Çünkü Ecevit’in bu tavrı beraberinde CHP’nin çok partili hayata geçtikten sonraki ilk oy

¹⁹⁵ Azak, *Türkiye’de Laiklik ve İslam*, 115

¹⁹⁶ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 80

¹⁹⁷ A.g.e., 93

¹⁹⁸ A.g.e., 96-97

¹⁹⁹ Yetiş, *Yeni CHP / CHP’de Ne Değişti?*, 69

²⁰⁰ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 109

artışını getirmiştir. ‘Ecevit, ilk defa CHP’yi toplumsallaştırmanın yanı sıra, siyasi katılımın neredeyse hiç olmadığı bir partiyi halka açmıştır.’²⁰¹ CHP için ortanın solu diye adlandırmayı İsmet İnönü’nün yapmasına rağmen, bu adlandırmaya yakışır şekilde hareket eden lider Ecevit olmuştur. 14 Mayıs 1972’de yapılan parti kurultayında da genel başkanlık koltuğuna oturmuştur.

Ecevit laikliği demokrasinin temel amaçlarından birisi olarak görmektedir. Laikliği tolerans kültürünü temel alarak, toplumdaki farklı grupları bir arada tutan davranış biçimi olarak benimsemiştir. ‘CHP tarihinde laikliği yeniden yorumlarken, bir üstyapı devrimi olan laiklik ile Türkiye’de din-devlet ayrımı gerçekleştiğinin farkındadır.’²⁰² Partinin 1973 yılına ait seçim bildirgesinde halkın dini ibadet ve inanışlarına saygılı bir laiklik anlayışından bahsedilmiştir:

*CHP, toplumun manevi ve ahlaki değer ölçülerine de, inanç ve düşünce özgürlüğüne de saygılıdır. CHP, Türk halkının dinsel inançlarının, dine bağlılığının, demokratik yoldan ve sosyal adaletle kalkınma için, bir engel değil, tersine, kolaylaştırıcı bir etken olduğu kanısındadır. ...Halkla bütünleşen CHP’deki yeni akımın etkileyebildiği geniş bir aydın kesimi halkın dine bağlılığına ve manevi değer ölçülerine içten saygı göstermektedir. ...Halkla bütünleşen CHP halkın dine ve manevi değer ölçülerine bağlılığını, sosyal adalet ve özgürlük içinde hızla kalkınabilmenin ve sosyal değişim sürecinde toplum bütünlüğünü ve esenliğini koruyabilmenin manevi etkenlerinden biri olarak değerlendirilecektir.*²⁰³

CHP’nin Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren dini kısıtlayıcı politikalarda bulunma sebebini ise Ecevit tamamen İslam dinini hurafelerin tanınmaz bir hale getirmesine bağlamıştır. ‘‘Bu düzen değişecek!’ ‘Toprak işleyen, su kullananın!’ sloganıyla halkla buluşan sol bir söylem ile CHP ‘köklü’ bir değişim sürecine girmiştir.’²⁰⁴ Ecevit’in din politikalarında izlemiş olduğu değişim, partinin programlarına da yansıtılmıştır. ‘Toplumla ve onun değerleriyle bütünleşen CHP’deki yeni yönelişin

²⁰¹ A.g.e., 110

²⁰² A.g.e., 113

²⁰³ Ak Günlere Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi

²⁰⁴ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 116

etkileyebildiği geniş aydın kesimi halkın dine bağlılığına ve manevi değer ölçülerine saygı göstermektedir.’²⁰⁵ Böyle bir toplumsal anlayış olması CHP’nin, inanç özgürlüklerine karşı korumacı bir tavır benimsemesini sağlamıştır. Farklı inanç grubundaki insanların ulusal birlik ve beraberlik duygularının güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bunun sonucunda da din adamı yetiştiren kurumların süreklilik kazanması planlanmıştır. Partinin 1976 tarihli programında dine yer verilerek, laiklik ve din ilişkisi yeniden ele alınmıştır. ‘Devletin dini kontrol altında tuttuğu, dini olan her şeyin topyekûn irtica olarak tanımlandığı, laikliğin oldukça katı bir tona sahip olduğu bir dönemden, daha özgürlükçü bir laiklik yorumuna doğru gidilmiştir.’²⁰⁶ Bülent Ecevit CHP’nin sahip olduğu ortanın solu söylemini dini öğeler ile açıklamış, Allah’a, peygamberlere dayandırmıştır. Ecevit’in laiklik anlayışına yönelik şu değerlendirmeleri bulunmaktadır:

*Laiklik ve Müslümanlığı birbirinin karşıtı gibi göstermek son derece yanlıştır. Laiklik bir kişisel inanç meselesi değildir, bir devlet yönetimi biçimidir, dinin politikacılar tarafından istismarını ve yozlaştırılmasını engelleyen, devlet ve din işlerini birbirinden ayıran bir sistemdir, hemen hemen bütün demokratik ülkeler resmen biz laikiz demeseler bile uygulamada laiktirler, yani din ve devlet işlerini birbirinden ayırmışlardır. Bir insan çok dindar olabilir, bağlı bulunduğu dinin bütün kurallarına uyabilir ama aynı zamanda laik devlet isteyebilir. Onun için gerek bazı dinci çevrelerin, gerek bazı laik çevrelerin sanki Müslümanlıkla Laiklik biri birinin karşıtıymış gibi göstermeleri son derece de yanlış, bir kere Türkiye’de Laiklik İslam’a ve İslam’ın yayılmasına daha doğrusu İslam konusunda halkın bilinçlenmesine engel olmak şöyle dursun yardımcı olmuştur.*²⁰⁷

Ecevit, Milli Selamet Partisi ile yapmış olduğu koalisyon sonucunda, bu zamana kadar dindar kesimi ve bu kesimin desteklemiş olduğu partiyi yok saymış olan CHP’nin bu

²⁰⁵ A.g.e., 119

²⁰⁶ A.g.e., 122

²⁰⁷ Muammer Elveren, ‘Ecevit’le Avrupa, Sol, Laiklik ve Din, Sünnilik-Alevilik, Şiilik Üzerine’, www.hurriyet.com.tr/ecevit-le-avrupa-sol-laiklik-ve-din-sunnilik-alevilik-siilik-uzerine-36737630 , [12.2.2021]

tavrının tarihi bir yanılgıdan ibaret olduğu şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. ‘Tarihsel yanılgı tezi, aslında, Türkiye’deki yönetici elitin din konusundaki düşünce ve tutumuna yönelik bir eleştiridir.’²⁰⁸

‘CHP-MSP koalisyonu iki parti arasındaki anlaşmazlıklar ve Ecevit ile kabinedeki yakın arkadaşlarının, Kıbrıs müdahalesinin yarattığı elverişli şartlardan yararlanmak için erken seçimi zorlamak politikaları yüzünden 1974 Eylül ayında çöktü.’²⁰⁹ 1980 darbesi sonrası Ecevit 30 Ekim 1980 tarihinde genel başkanlık görevinden istifa etmiş, 16 Ekim 1981’de ise CHP diğer tüm siyasi partiler gibi kapatılmıştır. Bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihinde bir dönüm noktası niteliğinde olarak CHP’nin bir dönemini sona erişidir.

3.2.1.4. Deniz Baykal Dönemi

‘20 Kasım 1991’de kurulan DYP-SHY Koalisyonu, 12 Eylül rejiminin kapattığı siyasi partilerin yeniden açılmasına imkân tanıyan yasayı, 19 Haziran 1992 tarihinde çıkarmıştır.’²¹⁰ Çıkarılan bu kanun ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisi isim değişikliğine gerek kalmadan siyasi yaşamına kaldığı yerden devam edebilmiştir. 9 Eylül 1992 tarihinde düzenlenen parti kurultayında Deniz Baykal, 679 oy alarak CHP’nin dördüncü genel başkanı seçilmiştir.

Siyasi kısıtlamanın ardından normal siyasal hayata dönen CHP yaklaşık olarak bir yıllık bir arayıştan sonra merkezine tek parti zihniyetine ait siyasal öncelikleri alarak harekete geçmiştir.

Baykal, göreve geldikten sonra CHP’nin sahip olduğu on yedi yıl önceki programını tekrardan düzenleme kararı almıştır. Yönetiminde başkanlık yaptığı dönemler, özellikle de doksanlı yıllar CHP’nin yeni sol siyaseti ile anıldığı yıllar olmuştur. ‘CHP, soğuk savaş sonrası ortaya çıkan sosyopolitik dinamikleri yönetmek üzere, toplumu laiklik ve Kürt meselesi ekseninde kamplaştırma stratejisini benimseyen asker-sivil bürokratik oligarşiyle iş birliği yapmayı, sosyal demokrat bir siyaset geliştirmeye

²⁰⁸ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 128

²⁰⁹ Hürkan, *Halk Fırkası’ndan CHP’ye Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, 54

²¹⁰ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 131

tercih etti.²¹¹ ‘1994 Programıyla Türkiye’nin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi sorunlarına, çağdaş sosyal demokrasinin ilkeleri ve değerleri ile Türkiye’nin özgün şartları çerçevesinde somut öneriler geliştirilmiştir.’²¹² ‘CHP, 1992’deki kuruluşundan itibaren, kendisini merkez sağ partilere karşı merkez sol parti olarak konumlayan geleneksel pozisyonundan vazgeçerek, siyasal stratejisini merkezin yeni yükselen partisi haline gelen Refah Partisi’ne göre konumlandırdı.²¹³

Bu bağlamda sosyal devlet anlayışı ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Özellikle değişim ve yenileşme kavramları temele alınarak hareket edilmektedir. Baykal’a göre ülkenin en büyük problemlerinden birisi dinin siyasallaştırılması sorunudur ve bu sorunun çözümü olarak da demokrasinin yeniden inşa edilmesi görülür. Bu hususta laikliğin tartışma ve gerilimlere konu olmaktan çıkarılması gerektiğini düşünmektedir:

*Türkiye, inancının gereğini yapan, dinini özgürce seçen ve uygulayan, yaşam biçimini özgürce kararlaştıran insanların barış içinde yaşadığı laik bir ülke olarak kendisini görmelidir. ...Laikliğin bir din düşmanlığı olarak algılanmasına kesinlikle fırsat verilmemelidir. ...Sorun dini siyasallaştırma çabasından kaynaklanmaktadır. Yoksa dinin kendisinden kaynaklanan hiçbir sorun yoktur, devlet açısından yoktur, Laiklik açısından yoktur.*²¹⁴

Baykal, yapmaya çalıştığı yeni ideolojik açılımlarda ‘Anadolu Solu’ kavramına da sıkça yer vermeye gayret etmiştir. ‘Partiyi sloganlardan, kısa vadeli düşünmekten ve elitist köklerden arındırmak için, etnik-dini bir retorikte temellenen ‘Anadolu solu’nu ortaya attı.’²¹⁵ Bu hususta da konuşmalarında muhafazakar bir dil kullanmayı tercih eder olmuştur. Kişilerin benimsemiş oldukları dini inanç ve özgürlükleri, onların kimliklerinin temel birer parçası olarak gördüğünü söyleyerek onların özgürlüğünün savunulması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bir değişimin gerekliliğinden bahseden Baykal konu ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir:

²¹¹ Yetiş, *Yeni CHP / CHP’de Ne Değişti?*, 99

²¹² Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 133

²¹³ Yetiş, *Yeni CHP / CHP’de Ne Değişti?*, 99

²¹⁴ Deniz Baykal, İsmail Cem, *Yeni Sol*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 74-75

²¹⁵ Mustafa Altunoğlu, *Geçmişin Yüküyle Yenilik Arayışı*, (Ankara: SETA, 2014), 43

*Türkiye’de değişim ihtiyacını vurgulayarak değişim sağlanacak. Siyasetin aracı söylemdir, sözdür. Kutsal kitap neyle başlıyor; ikra diyor, söyle diyor. Biz de söylüyoruz, değişim diye söylüyoruz. Bu bir başlangıçtır. Bu söylemle birbirimizi inandıracağız, birbirimize güç katacağız. Bu düşüncemizin haklılığını topluma anlatacağız ve gereğini yerine getireceğiz.*²¹⁶

Konuşmalarında muhafazakar bir dil kullanan Baykal, normalde de günlük konuşma dilinde bu kavramlara sıkça yer verdiğinden bahsetmiştir. Partinin din ile ilgili sorunu olmadığını da şu sözleri ile yinelemiştir;

*CHP’nin halkın dini inançlarıyla bir sorunu olması söz konusu olamaz. Böyle bir şey ne bizim vatandaş kimliğimize sığar, ne çağdaş sosyal demokrasi anlayışı içinde bunun yeri var. ...Çağdaş Sosyal Demokrasi’nin temel değerleri Anadolu tarihinde zaten var. Yunus Emre ‘köşeyi dön’ mü demiş? ‘Yolsuzluk yap, banka soy’ mu demiş... Yunus Emre hepimizin. CHP’nin halkın dini inançlarıyla bir sorunu olamaz. Düşünce özgürlüğünü savunuyoruz. İnsanın inancına müdahale etme hakkını kendimizde nasıl görebiliriz?*²¹⁷

Baykal’ın yeni politik açılımı hem parti içerisinde hem de destekçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Tüm karşıt düşüncelere karşı Baykal, Anadolu’da 13. Yüzyılda yaşanmış olan aydınlanma sürecini bugün ki sosyal demokrasi açılımı için örnek aldığını söylemiştir. Anadolu’nun Yunus Emre, Mevlâna, Hacı Bektaş gibi önemli değerlerinin, sağcılar tarafından değil de solcular tarafından sahiplenilmesi gerektiğini vurgulamıştır. ‘Süreç ile ilgili olarak şunu da vurgulamalıyız; 18 Nisan 1999 seçim yenilgisinin sorumluluğunu üstlenip genel başkanlık görevinden ayrılan Deniz Baykal’ın; yeniden genel başkanlık koltuğuna adaylığını açıkladığı basın toplantısındaki bazı yaşananlar, CHP’deki söylem değişikliğinin ipuçları hükmündedir.’²¹⁸ Baykal açıklamalarda bulunduğu o toplantıda, Kur’anı Kerimin ilk

²¹⁶ ‘Baykal: Değiştim, Geliyorum’, Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/baykal-degistim-geliyorum-5304415> , [5.2.2021]

²¹⁷ Nevzat Demirkol-Şermin Cura, ‘Her şey Anadolu’da’, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2001/subat/10/politika.html> , [12.2.2021]

²¹⁸ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 136

emrinin ‘oku’ olduğunu söyleyip, işi ehline vermek gerektiğinden bahsederek genel başkanlık görevinden uzak kaldığı on beş ay boyunca çile çekerek kendini geliştirdiğini anlatmıştır. Baykal yapmak istediği bu söylem değişikliğine destek olması için laik demokrat cumhuriyeti savunmak maksadıyla ülkede bulunan sağcı, muhafazakâr veya liberal kesime de çağrıda bulunmuştur.

‘Bu çerçevede Baykal’ın bu dönemi şöyle tasnif edilebilir: 1992-1999 arası, yeni solu, sosyal demokrasinin evrensel ilkelerinin savunusu üzerine odaklanma eğilimini; partiyi sloganlardan, kısa vadeli düşünmekten ve elitist kökenlerinden arındırma amacını temsil eder.’²¹⁹

Nilüfer Göle, Türkiye’yi bir tabloya benzetmektedir. ‘1990’ların tarihselliğinde bu tablo kaçınılmaz olarak kamusal alan tartışmaları etrafında kümelenen laiklik ve İslamcılık ya da İslamilik üzerinde yoğunlaşıyor.’²²⁰ Baykal döneminin bir diğer önemli yönelişi; din politikalarının adeta fay hattı niteliğinde olan başörtüsü ve kamusal alandır. Politikaların sınırlarını belirleyen kavramlar genel olarak; başörtüsü, türban, din istismarı ve irtica gibi kavramlardır. ‘Seçkinlerin, başörtüsü gibi bir meselede kamusal alan vurgusu yapmalarının nedeni, bir şeyi kamusal olarak nitelemenin devletin alanını keyfi olarak genişletmenin meşru bir gerekçesi olabileceğini düşünmeleridir.’²²¹ Türkiye’deki kamusal alanın oluşumunda laiklik, modernleşme sürecinin temel taşı olarak kullanılmıştır ve CHP’nin söylemlerinde kullandığı kamusal alan ile özel alan ayrımı oldukça karışıktır. Çünkü kendine has tarif ve amacına ek olarak bu alan, devletin iktidarını inşa etmesinde de kullanılmaktadır. ‘Sosyal demokrasi de, Türkiye sağının farklı bölmeleri de ve hatta sol da, geniş kitlelere ulaşmak istiyorsa İslamı ihmal etmemek zorundaydı.’²²² Esasen bakıldığında bu dönemde CHP’de yaşanan en ciddi tartışmaların başında başörtüsü konusunun olduğu görülür. Parti söylem ve hareketlerine bakıldığında bu konuya ilişkin sabit ve istikrarlı bir tutumun sergilenmediği de gözlemlenebilmektedir. ‘Örneğin 22 Temmuz 2007 seçimlerinde CHP, Sakarya’da, seçim otobüsünde başörtülü kadın fotoğrafını

²¹⁹ A.g.e., 137

²²⁰ Nilüfer Göle, *Mahremi Göçü*, (İstanbul: Hayyikitap, 2014), 106

²²¹ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 138

²²² Özgür Şen, *Türkiye’de Laiklik ve Sol*, (İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2016), 143

tercih ederken, Yozgat'ta halka başörtüsü dağıtmıştır.²²³ Bununla birlikte Baykal'ın üniversitelerdeki başörtüsü ile ilgili açıklamaları dikkat çekicidir:

Bu dinin inancın gereği ise, devlet üniversitede başörtüsünü yasaklayamazsa, o zaman lisede okuyan öğrencinin dini inancı yok mu? Üniversiteye verdiği hakkı, lisede de istedikleri zaman ne diyeceksin? Hayır olmaz demek, ayırım yapmak mümkün mü? AİHM karşısında bunu savunmak mümkün mü? Sonra ilkokuldan da esirgeyemezsiniz... Günümüzde yaşanan tartışmaları sakın ha, sıradan, somut bir konuyla ilgili bir tartışma olarak algılamayın. Adına türban tartışması diyorlar. Tartıştığımız konu türban değil, Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik anlayışı var olmaya devam edecek midir, etmeyecek midir, konu budur²²⁴

Ülkedeki kamusal alanın sınırlarını belirlemede temel etkenlerden olan başörtüsü ve türban kavramları, Baykal dönemine damgasını vuran tartışmalardan olmuştur. 'Kamusal ve özel alan tanımlaması veya ayırımı sosyolojik bir ayırım olmasına rağmen, Cumhuriyet bu ayırımı hukuki bir formülasyona ve coğrafyası belli bir kavrama dönüştürmüştür.'²²⁵ Kendi tanımladıkları bu kamusal alan, devletin Kemalist ve laik bireyler yetiştirdiği bir alan işlevini görmüştür. 'Baykal, Cumhuriyet'e ve Türkiye'ye sahip çıkmanın, demokrasiyi ve ulusal bütünlüğü ayakta tutmanın, ancak siyaseti 'kimlik siyaseti'ne dönüştürmemekle mümkün olabileceği kanaatinde'dir.'²²⁶ Siyasetin fikirle yapıldığına dikkat çeker.

Deniz Baykal'ın kamusal alandaki, özellikle 1993 yılından 2000'lere kadar olan süre zarfındaki başörtüsü karşıtlığının temelini radikal İslam söylemi oluşturmaktadır. Ona göre sahip olunan laiklik anlayışı, ülkeye teokratik devlet anlayışını getirmek isteyenlere karşı mücadele vermektedir. Baykal'a göre başörtüsü konusundaki yeni açılımlar birer siyasi istismar, dinin siyasette istismarlarındandır. Aslında Anadolu

²²³ Akkır, *CHP'nin Din Politikaları*, 141

²²⁴ 'Tartışılan Türban Değil, Laiklik', Milliyet, <https://milliyet.com.tr/siyaset/tartisilan-turban-degil-laiklik-236210> , [5.2.2021]

²²⁵ Akkır, *CHP'nin Din Politikaları*, 142

²²⁶ Altunoğlu, *Geçmişin Yüküyle Yenilik Arayışı*, 51

köylüsünün bir simgesi olan başörtüsü siyasi emeller uğrunda kullanılmaktadır. Baykal'a göre:

*Getirilmek istenen, gelen, Anadolu'daki kadınlarımızın yaşmağı, başörtüsü değildir. Gelen, Arap-Vahhabi, Abbasi-Emevi İslam yorumunun, Türkiye'ye yönelik projelerinin bir simgesi olarak, Türkiye'deki işbirlikçileriyle birlikte Anadolu halkına dayatmaya başladığı bir yabancı üniformadır... Bu yabancı formanın gelişyle Türkiye'de yükselen İslamiyet değildir... Kur'an'ın İslamiyet'i değildir. Gelen başka bir şeydir. Din için gelmiyor, siyaset için geliyor.*²²⁷

Baykal, başörtüsü ve türbanı farklı tutmakta aralarında yapmış olduğu ayrım ile politika üretmektedir. Ona göre türban; dinin siyasete alet edilmiş bir imgesini ifade ederken, başörtüsü kültürümüzün bir parçası olup hayatımızın da bir parçasıdır. Yani esasen Türkiye'de türban problemi vardır.

'Kemalizm, kamusal alanda dinin yerine milliyetçiliği ikame ederken kadın bedeninden istifade etmiştir.'²²⁸ Öyle ki Cumhuriyet tarihi modernleşmesi, kadını merkeze alarak kendi istediği ölçütlerde olan vatandaşını oluşturmuştur. 'Modern bir ideoloji olan İslamcılık ile beraber, başörtülü kadının kamusal alana 'göz dikmesi', Kemalizm'in tanımladığı 'meşru kadınlığın' sınırlarını açıkça tehdit etmiş, Kemalizm'in beden üzerindeki hegemonyasını etkilemiştir.'²²⁹ 'Başörtülü kızlar hiç beklemediğimiz, aslında çıkmamaları gereken mekanlarda ortaya çıkıyorlardı: Kampüslerde.'²³⁰ Bu yüzdendir ki laik ve İslamcı kesim ayrışmasının temel noktalarından birisi halini almıştır başörtüsü.

Deniz Baykal'a göre türban laiklik için bir tehdittir. Bu sebeple türbanın yasaklanması laikliğin varlığını koruma altına almakla eş değerdir. Ona göre türban veya başörtüsü, kişilerin özgürlüğü kapsamında görülemez. Çünkü dini öğelere yönelik kamusal

²²⁷ 'Türban Dışarıdan Dayatılan Bir Kıyafet', CNN TÜRK,

<https://www.cnnturk.com/2008/turkiye/01/29/turban.disaridan.dayatilan.bir.kiyafet/423916.0/index.html>, [5.2.2021]

²²⁸ Akkır, *CHP'nin Din Politikaları*, 143

²²⁹ A.g.e., 143

²³⁰ Göle, *Mahrem'in Göçü*, 68

alandan verilen herhangi bir özgür alan, toplumsal hayatta var olan diğer farklı gruplar için de verilmesi gereken bir hak halini alacaktır. Bu sözleri 2008 yılında parti meclisinde sarf ettiği konuşmaları desteklemektedir:

Türban, son dönemde Türkiye'ye dışarıdan dayatılmış olan siyasal içerikli bir yaşam biçimi zorlamasıdır...İslamiyet'in özünün bir parçası olarak türban kavramının takdim edilmesi bir büyük aldatmacadır. ...Yapılmak istenenin sadece 'Üniversitelerde türbanın serbestliğini sağlayan bir düzenleme olacaktır' demek, kimseyi inandırmaya yetmez. Bunu iddia etmek halkı kandırmaktır. Ne bunu yapanlar bu söylediklerine inanıyor olabilirler, ne de onların bu sözlerine kimsenin inanması mümkün değildir. Başlatılan iş biliniz ki, artık küçük küçük bentlere, duvarlarla, engellerle sınırlanabilecek bir iş değildir. Bunun çok ötesinde bir sürecin önü açılmıştır. Bir din anlayışına dayalı yarış, devlet düzeni içinde yer almaya yönelik olarak harekete geçilmiştir.²³¹

'Başörtüsüne dair farklı zamanlarda değişik açıklamalar yapan Baykal'ın CHP'si, 'devleti kuran parti' ile 'milletin partisi' olmak arasında sıkışmıştır.'²³² '2000'lerin başındaki CHP, devletin resmi ideolojisinin ve kurumlarının söylemlerinin üretildiği, taşındığı ve savunulduğu bir siyasal aktör haline gelmişti.'²³³

Başörtüsü ve türban gerilimine yönelik söylemleri 29 Mart 2007 yılında yapılan seçimlerin hazırlık süreci ile birlikte değişmişti. Baykal ve yönetimindeki diğer parti mensupları CHP'yi kendi seçmen grubunun dışındaki, toplumun farklı kesimleri olarak nitelendirdikleri kitleler ile buluşturmayı hedefleyen politikalara yönelmişler. Halka çarşaf açılımı olarak yansıyan girişimlerle birlikte, Kur'an kursları açma fikri gibi öneriler, CHP'de açıkça neler olduğu yönünde soruları gündeme getirirken, partinin bugüne dek uygulamış oldukları din politikalarında da büyük değişim yaşandığı gözlenmiştir.

²³¹ CHP, 'CHP Parti Meclisi Toplantısında Sunulan Merkez Yönetimi Raporu', (Ankara: 2008), https://content.chp.org.tr/file/myk_06subat2008.pdf, [5.2.2021]

²³² Akkır, *CHP'nin Din Politikaları*, 144

²³³ Ali Haydar Fırat, *CHP ve AKP Ekseninde Türkiye'nin Siyaseti*, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2014), 85

‘Başörtüsü, türban, laiklik veya kamusal alan dolayısıyla yaşananlar, CHP’nin siyaset ile sosyolojiyi ve ekonomiyi buluşturma konusundaki açmazından kaynaklanır.’²³⁴ Kendi sınırlarını çizdiği toplumsaldan sonra CHP, yine kendi politikaları ile başörtülü veya çarşafly üye tartışmalarından sonra, kültürel ve siyasinin sınırlarına yönelik yeni bir duruş sergilemektedir. Kimi zaman tarihin ona kazandırdığı kimlikten uzak dururken, kimi zaman da açıklamalarında çareyi bu tarihi kimliğe dönmekte bulmuştur. ‘Batılı ülkelerde modern demokrasinin bir gereği kabul edilen laiklik, Türkiye’de farklı bir anlama ve işleve bürünmüş hatta demokrasinin önüne geçmiştir.’²³⁵ Bu sebepten dolayı türbanın veya başörtüsünün kamusal alanda görünür olması, teokratik bir toplumun habercisi olarak yorumlanmıştır. Batılı seçkinler tarafından da laikliğe düşman bir öge olarak görülmüştür. Bu sebeplerden de laiklik ile demokrasi arsında var olan bağın zarar görmesinin önüne geçilememiştir. Bu görüşleri ise Baykal, şu açıklamaları ile desteklemektedir:

*Türkiye’yi bugünkü noktaya getiren uygulamalar bundan sonra daha da güç kazanmış olarak, Anayasa değişikliğinden güç kazanmış olarak hızla gelişecektir. ...Daha teokratik bir toplum olmaya doğru hep beraber sürükleniyoruz. Bu çok üzüntü verici bir manzardır. Yani 85 yıllık cumhuriyetten bir anlamda çok önemli, resmi, anayasal bir rövanş alınmaktadır. Buna tanık oluyoruz, tarih bunu bir önemli kırılma noktası olarak kaydedecektir.*²³⁶

Baykal’ın konuşmalarına göre devlet iktidarının uygulamaya geçirdiği eğitim ve kültür politikaları, çıkarılan birçok kanun ve Anayasa değişikliği gündemi ile Türkiye’deki laik toplum düzenine darbeler indirilmiştir. Tüm bunların ülkeyi, baskıcı, dini anlayışın ve değerlerin egemen olduğu, yönlendirdiği, insan hak ve özgürlüklerinin,

²³⁴ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 145

²³⁵ A.g.e., 145

²³⁶ ‘Baykal: Türkiye Umudunu Anayasa Mahkemesi’ne Bağlamıştır’, *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-turkiye-umudunu-anayasa-mahkesine-baglamistir-8200903> , [9.2.2021]

herkesin birbirinden farklı olabilme hakkının giderek daha güç sergilendiği²³⁷ bir boyuta taşıyacağını düşünmektedir.

*Başörtüsüyle ilgili bir problem yok. Türbanla ilgili de yasal bir engel yok. Ama burada sorun şu: Bu, türbanı resmileştirme, türbanı Türkiye'nin resmi, anayasal, devlet düzeninin içine yerleştirme mücadelesidir. Buna direnenler de türbanın kendisine yönelik tepkiden çok, devletin türbanlaştırılmasına, devlete bir türban takılmasına yönelik kaygıları dolayısıyla tepki gösteriyorlar. Çünkü düşünüyorlar ki, devlete türban giydirirseniz başı açık dolaşmak kolayca mümkün değil. Bunu bir özgürlük problemi olarak ortaya koyuyorlar. Aslında bu tam tersi sonucu doğuracaktır. ...Korkarım bu dayatmaların sonucunda Türkiye gerginleşecek. Tekrar günden değişecek. Türkiye zaten şu anda tartışmasını türban, Kuran kursları, imam-hatipler Şimdi bunu ekleyeceğiz. Bunca derdi var Türkiye'nin, bu doğru yaklaşım değildir.*²³⁸

Baykal, 2008 yılı itibarı ile CHP'ye kaydolan türbanlı veya çarşafli kadınlara, partinin türbana karşı olan tavrının net olduğunu söyleyerek, kamusal alan dışında insanların istedikleri gibi özgürce giyinebileceklerinden de bahsetmiştir. Ülkenin yeni bir başlangıca ihtiyaç duyduğunu dile getirerek onlara; 'bu başlangıçta, kimse kimseyi dışlamasın, kimse kimseyi inancından, etnik kökeninden, mezhebinden, memleketinden dolayı dışlamaya kalkışmasın. 'Hepimiz kardeşiz, hepimiz eşitiz. Siyaseti inanç işiyle, mezhep işiyle, memleket işiyle hiçbir şekilde karıştırmayacağız'²³⁹, diyerek parti rozetlerini taktim etmiştir. Ona göre kültür muhafazakarlığı ve siyasi tercihler arasında fark vardır ve anayasanın belirlediği ölçütler çerçevesinde kişilerin kılık, kıyafetine karşı herhangi bir şey yapılmayacaktır.

²³⁷ A.g.e.

²³⁸ 'Çankaya'da Türban Türkiye'yi Krize Sokar', Radikal, <http://www.radikal.com.tr/politika/cankayada-turban-turkiyeyi-krize-sokar-748959/> , [9.2.2021]

²³⁹ 'Baykal Türbanlı ve Çarşafli Yeni Üyelere Rozet Taktı...', Milliyet, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/baykal-turbanli-ve-carsafli-yeni-uyelere-rozet-takti-1017038> , [9.2.2021]

*Türkiye Cumhuriyeti ‘bir din devleti olarak değil, bir laik cumhuriyet’ olarak tanımlandı, ama bu laik cumhuriyetin içinde yaşayan herkesin ‘inanç ve ibadet özgürlüğü’ bir temel hak olarak, özgürlük olarak güvence altına alındı... Şimdi bu model, bizim temel çıkış noktamızdır. Bundan herkesin emin olmasını istiyorum. Türkiye Cumhuriyeti diye bir kendine özgü bir siyasi yapı varsa, buna karakterini veren işte bu temel anlayıştır.*²⁴⁰

‘Başörtüsü bir simge ise bu simgeyi yaratan ve siyasileştiren aktör, kamusal alanı sivil toplumun değil devletin alanı olarak gören CHP’nin bizatihi kendi siyasal tavrı ve duruşu olmuştur.’²⁴¹ Baykal’ın tüm bu söylemlerine bakıldığında, sıklıkla türban ve başörtüsü ayırımına değinerek başörtüsü yasağını savunması aslında ‘yeni sol’ tanımlaması ile başladığı genel başkanlık görevini, adeta bir rejim muhafızıymışçasına yaptığı söylemler ile devam ettirmiştir olarak da yorumlanabilir. Laiklik, Baykal döneminde bu şekilde adeta rejimi koruyan bir misyon edinmiştir. Baykal, siyasi ve dini içerikli simgelerin kullanımında bir sakınca görmüyordu şayet anayasal bir düzenlemeye tabi tutulurlarsa. Ayrıca dini simgelerin kamusal görünürlüğünün sakıncalı olduğunu çünkü başörtüsü ile ilgili yapılacak olan düzenlemeler okullarda, hastanelerde, mahkemelerde ve daha birçok kurum dini ve siyasi simgelerin yayılma alanı haline geleceklerdir. Bu değişim de Türkiye Cumhuriyeti’nin anayasal tarihinde büyük bir kırılmaya sebebiyet verecektir. Değişim ve özgürlüklerin karşısında duran, milletin reflekslerini değil de devletin reflekslerini esas alan, statükoyu koruyup kollayan, dini grup ve cemaatlerin varlığını yok sayan ve kamusal alanda dini reddeden bir hüviyete bürünmüştür.²⁴² Din özgürlüğüne izin vermeyen bir laisizm savunulmaktadır. Laikliğin tanımlanan bu işlevlerinden dolayı da artık ‘kollayıcı’ ibaresi yanına eklenmiş ve Baykal dönemi laiklik bu şekilde anılır olmuştur.

Baykal’a göre laikliğin karşı olduğu, kişilerin inanç ve imanları değildir, açıklamalarında da bahsettiği gibi ona göre karşı durulan teokrasi ve teokratik devlet yönetimidir. Laiklik, toplumun dönüştürülmesinde görevli bir değerler sistemi olarak

²⁴⁰ CHP, ‘CHP Parti Meclisi Toplantısında Sunulan Merkez Yönetimi Raporu’, (Ankara: 2008), https://content.chp.org.tr/file/myk_06subat2008.pdf, [5.2.2021]

²⁴¹ Akkır, *CHP’nin Din Politikaları*, 149

²⁴² A.g.e., 149

kabul edilir. Baykal, ‘50’den bu yana gelen geçen iktidarların hiçbirisi bugüne kadar açıktan, devletin temelindeki bu laiklik ilkesinin değiştirilmesini, yeniden yorumlanmasını, bir talep olarak ortaya koymadı²⁴³, diyerek de laiklik ilkesinin sarsılmaz bir konumda olduğuna dikkat çekmiştir.

17 Haziran 1997 tarihinde 28 Şubat yaşandıktan sonra Baykal, ‘Türk Silahlı kuvvetleri, rejimi değiştirmek isteyen hükumete karşı bir demokratik kitle örgütü gibi çalışıp, RP’nin maskesinin indirilmesine katkıda bulundu, kamuoyu oluşumuna yardımcı oldu’²⁴⁴, demiştir. Baykal’ın sarf ettiği bu sözler karşısında birçok kişi, onun sosyal demokrat bir partinin liderliğini yaptı ifadelerinden dolayı büyük şaşkınlıklar yaşamıştır. 28 Şubat süreci sonrasında CHP, bir bakıma, laiklik söyleminin merkeze alındığı statükocu bir parti durumuna gelmiştir de denilebilir. Hatta Baykal, İnönü liderliğindeki CHP’nin devletin partisi olarak, Ecevit döneminde ise halkın partisi şeklinde anıldığını ancak kendisi ile birlikte rejimin bekçisi bir yeni CHP ortaya çıktığını düşünmektedir. ‘Baykal liderliğindeki CHP dönemi, Küreselleşme, sivilleşme, özelleştirme, liberalizm, AB’ye uyum yasaları, Kopenhag Kriterleri gibi bir dizi konuda epey yol almış olsa da hala ‘eski’ sistemin Merkez Sol partisidir.’²⁴⁵

Baykal, 2 Kasım 2002 tarihinde AK Partinin iktidara gelişi ile birlikte CHP’nin laik cumhuriyeti koruma konusundaki çabasının daha da önem kazandığını, artması gerektiğini düşünmektedir. AK Partinin hükümet programında dile getirdiği Anayasa değişikliğini meclis konuşması esnasında eleştirerek de bu konudaki endişelerini dile getirmiştir:

Değerli arkadaşlarım, Anayasayı değiştirecek Parlamento çoğunluğu burada vardı; ama, biliniz ki, bir anayasanın değiştirilmesi, sadece Parlamentonun matematiksel çoğunluğuyla gerçekleştirilecek bir konu olarak düşünülemez. Anayasa, bizim tarihimiz boyunca, kuvayi milliyeden, müdafaa hukuktan

²⁴³ CHP, ‘CHP Parti Meclisi Toplantısında Sunulan Merkez Yönetimi Raporu’, (Ankara: 2008), https://content.chp.org.tr/file/myk_06subat2008.pdf, [5.2.2021]

²⁴⁴ ‘Baykal’ı Şaşkınlıkla Dinliyorum’, Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/gundem/baykali-saskinlikla-dinliyorum-195784>, [9.2.2021]

²⁴⁵ Turhan Özlü, *Kılıçdaroğlu’yla Dört Yıl 2010-2014, Y-CHP*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015), 22

*günümüze kadar yaşadığımız büyük olayların ortaya koyduğu bir temel siyasi özü yansıtmaktadır. Yani ‘Anayasayı değiştireceğiz; çoğunluğumuz var, değiştireceğiz’ demek, uygun değildir. ...Cumhuriyetin 80 yıllık kazanımlarını, toplumu oluşturan tüm kesimlerin ve kurumların düşünce ve duyarlılıklarını, Türkiye’nin hassas dengelerini yok sayarak, güç bendedir diye yeni bir anayasa yapmayı kimse aklından geçirmemelidir. Bu uyarıyı yapmayı tarihi bir görev olarak görüyorum.*²⁴⁶

Çünkü AK Parti hem milli görüş anlayışından gelmiş olduğundan hem de parti söylemlerinden dolayı dinci bir parti olarak görülmektedir. ‘2002’de iktidara gelen AK Parti’nin politikaları, popülizmi veya muhafazakarlığıyla değil, ‘İslamcı’ kimliğiyle tanımlandığından AK Parti iktidarına muhalefetin temelini de laiklik vurgusu ve rejim savunusu oluşturdu.’²⁴⁷ Baykal, partisinin grup toplantısında yaptığı konuşmalarla bu düşüncelerini paylaşmaktadır:

*AKP’yi iktidarının daha ilk gününde, ‘sakın ola ki laik cumhuriyetimizin rotası ile oynamayın’ diye uyarmıştım. ‘Bakın bunca meselemiz var, ekonomik, sosyal sorunlarımız var bunlarla ilgilenin. O konuda biz yer yer size yardımcı oluruz. Yer yer tartışırız. Ama tarihi rotasıyla Türkiye’nin oynamayın’ dedim. ...2005 yılının Temmuz ayında CHP olarak biz çıktık dedik ki, ‘biz hükmümüzü verdik. Bunların niyetinin ne olduğunu gördük ve şimdi herkesi, kadınları ve erkekleri, gençleri ve yaşlıları göreve davet ediyoruz, Vatandaşlarımızı, seçmeni, insanları göreve davet ediyoruz’ dedik. 2005’den beri bu gidişin gidiş olmadığını, bunun çok tehlikeli noktalara Türkiye’yi sürükleyeceğini inançla, ısrarla anlatmaya çalışıyoruz.*²⁴⁸

Yine Baykal’a göre türban ile yapılan din istismarı probleminin de nedeni AK Parti’dir. Dini öğelerin istismara konu olmasını da şu sözleri ile açıklamaktadır:

Türkiye bu coğrafyada bir büyük mucizeyi gerçekleştirmiş olan ülkedir. Türkiye insanıyla, halkıyla Müslüman ama devlet düzeniyle laik bir

²⁴⁶ TBMM, TBMM Tutanak Dergisi, C.1(2002),

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem22/yil1/bas/b004m.htm>, [5.2.2021]

²⁴⁷ Akkır, CHP’nin Din Politikaları, 152

²⁴⁸ CHP, CHP Parti Meclisi Toplantısında Sunulan Merkez Yönetimi Raporu

*cumhuriyettir. Bunu gerçekleştirmiş olan dünyadaki tek örnek ülkedir. ... İnsanlığın en ağır bedeller ödeyerek aldığı ders siyasetle, inancı birbirinden ayırma dersidir.. Bu geldiğimiz noktaya bizi Türkiye'nin 'laik bir cumhuriyet' anlayışı getirmiştir. Bunu ortadan kaldırdığımız zaman dinin eğitimi, hukuk, devlet düzenini, siyaseti belirlemesine izin verdiğimiz zaman bunun nelere yol açacağını isterseniz yaşar görürsünüz, isterseniz çevrenize bakarsınız... Şimdi geldiğimiz noktada bizi 80 yıldır savaşımadan bir tek kişinin burnu kanamadan o anlayışı ülkemize taşıyarak barış ve huzur içinde kalkınmanın yollarını, kapısını bize açan kadro bugün geldiğimiz noktada artık bir kenara itilmek isteniyor ve aynı yanılsa doğru Türkiye'miz sürüklenmek isteniyor.*²⁴⁹

Böyle olunca da CHP gerçek sorunlara çözüm üretemez bir hal alarak, odağına tamamen devleti almıştır. 'Türkiye'de 70 milyon insan var, bugüne kadar bunca cumhurbaşkanı geldi geçti, artık yeter birde Müslüman cumhurbaşkanı seçelim dersiniz, demokrasiyi o anda siz en ağır tahribata maruz bırakmışsınız, demektir.'²⁵⁰ diyerek eleştirilerine devam etmiştir Baykal. Bu tarz bir yönelim, laikliğin toplumun birçok kesimi için düşman bir ideoloji olarak evrilmesine neden olurken aynı zamanda da laikliğin özgürlükçü yorumlarına giden yolu kapatmıştır denebilir.

*AKP iktidarına karşı olan iş çevrelerinin, medya, devlet ve yüksek yargı içindeki odakların, partinin oy deposu olan büyük şehirlerdeki orta halli ve varlıklı seçmenlerin, taşrada CHP'nin blok halinde oy aldığı Alevilerle, Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt yurttaşların giderek daha soğuk baktıkları CHP Genel Başkanı Deniz Baykal, partinin Ankara milletvekili Nesrin Baytok'la beraber görüntülendiği iddiasıyla oluşan durum karşısında 10 Mayıs 2010 günü görevinden istifa etti.*²⁵¹

Deniz Baykal'ın 10 Mayıs 2010 tarihli CHP Genel Başkanlığı görevinden istifa etmesi sonrası Kemal Kılıçdaroğlu bu görev için adaylığını açıkladı ve 22 Mayıs 2010

²⁴⁹ A.g.e.

²⁵⁰ A.g.e.

²⁵¹ Hürkan, *Halk Fırkası'ndan CHP'ye Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, 70-

tarihinde toplanan 33. CHP Olağan Kurultay'ında 1089 oy ile parti Genel Başkanı olarak seçildi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KEMAL KILIÇDAROĞLU DÖNEMİNDE CHP’NİN LAİKLİK SÖYLEMİNİN ANALİZİ

Bir önceki bölümde partinin kuruluşundan 2010 yılına kadar göreve gelmiş olan genel başkanlara yönelik bir inceleme yapılmıştı. Bu bölümde ise 2010 yılı itibariyle CHP genel başkanlığı görevinde bulunan Kemal Kılıçdaroğlu’nun söylemleri yakın mercek altına alınacaktır ve dinin kamusal alandaki yerine dair düşünce ve politikaları kategorilere ayrılarak incelenecektir. Araştırmada kullanılan veriler, partinin resmi internet sitesinde erişime açık olan TBMM konuşmaları, basın açıklamaları, röportajlar, televizyon programları, parti ve seçim kampanyaları, kabuller ve basılı yayınlar gibi kaynaklardan elde edilmiştir. Elde edilen verilere yönelik yorumlamalar ise ‘seküler’ ve ‘post-seküler’ kavramlarının nitelediği anlamlar referans alınarak yapılacaktır. Tüm bunlarla birlikte, Türkiye’de seküler ve laiklik kavramları birbirleriyle eş anlamlı gibi kullanılmaktadır. ‘Medya ve akademi dünyası, sekülerleşme kavramının ifade ettiği şeyleri laik, laiklik ve laikleşme gibi kavramları kullanarak ifade etmektedir’.²⁵² Volkan Ertit, sekülerleşme kavramının Türkiye kamuoyunda her geçen gün daha sık kullanılmasına karşın halen iki sorunun canlılığını koruduğunu söylemektedir: İlki, kavramın ülkede yaşanan toplumsal dönüşümü tanımlamasına rağmen ciddi bir çoğunluk tarafından kullanılmaması iken, ikinci sorun ise laiklik kavramı ile eş değer bir anlama sahip olmamasına rağmen, laiklik kelimesinden türeyen kavramlar ile aynı anlama gelecek şekilde kullanılmasıdır.²⁵³ ‘Özellikle akademi dünyası ve buna paralel olarak yazılı ve görsel basın bu iki kavramı birbirlerinin yerine sıklıkla kullanmaktadırlar’.²⁵⁴ Bu sebeple de seküler kavramı yerine laiklik kelimenin metinler içerisinde çok sık olarak zikredileceğine değinmek istemekteyiz.

²⁵² Volkan Ertit, ‘Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik’, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.9, S.1 (2014):103

²⁵³ A.g.e., 105

²⁵⁴ A.g.e., 105

4.1. Kemal Kılıçdaroğlu ve CHP

2010 yılının Mayıs ayında Deniz Baykal'ın istifa etmesi sonrasında CHP Genel Başkanlığına seçilmiş olan Kemal Kılıçdaroğlu, halen bu görevde olup partiye başkanlık etmektedir. Bu bölümde bahsi geçecek olan tüm veriler, Deniz Baykal'ın ardından CHP'de uzun bir süredir dile getirilen değişim ve yenilik söylemlerini gündeme alan Kılıçdaroğlu özelinde incelenecektir.

Kılıçdaroğlu'nun söylemlerine yönelik incelenen verilerde özellikle laik, laiklik kavramlarının yer aldığı 136 adet konuşma incelenmiştir. Farklı anlamlar barındırarak partinin politikalarına referans olan ve birçok yerde de kendi kendini tekrar eden bu veriler, Kılıçdaroğlu'nun laiklik ile ilgili söylemleri içerik analizi yöntemine uygun olarak ilk etapta içeriklerine göre kodlanmış, sonrasında kodlanan söylemler kategoriler haline getirilmiştir. Tüm bunlar ışığında Kılıçdaroğlu'nun laiklik ile ilgili söylemleri altı kategori çerçevesinde bir araya getirilmiştir. Bu kategoriler şunlardır: i) Sosyal devlet algısında laiklik, ii) siyasi alanda din ve devlet işlerinin bir ayrımı olarak laiklik, iii) inanç hürriyetlerinin temini olarak laiklik, iv) kutuplaşma karşıtı olarak laiklik, v) meşruiyetini siyasi ve dini referanslar ile pekiştiren laiklik ve vi) özeleştiriyeye kaynaklık eden laiklik. Bu sınıflandırmalar kapsamında Kılıçdaroğlu ve CHP'sine yönelik bir inceleme yapılmıştır.

4.1.1. Sosyal Devlet Algısında Laiklik

'Sosyal devlet; bireylere asgari gelir güvencesi veren, onları toplumsal risklere karşı koruyan, sosyal güvenlik olanağı sağlayan ve yurttaşların tümüne eğitim, sağlık, barınma gibi hizmetleri sunan bir anlayışı ifade etmektedir.'²⁵⁵ Ancak devletlerce kendi ülkelerine uyarlandığı için mutlak bir tanıma sahip değildir. Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi alanlardaki problemler hükümetlerce merkeze alınarak, bu doğrultuda politikalar uygulanır. Türkiye'de iktidar partisi kadar, iktidara önceden

²⁵⁵ Coşkun Karaca, Yeşim Çam, 'Türkiye'de Sosyal Devlet Anlayışının Değerlendirilmesi', *Maliye Dergisi*,(2019): 72

gelmiş veya gelmesi muhtemel olan siyasi partilerce de gündeme şiddetle veya hafifçe alınan bir anlayıştır.

CHP'ye yönelik yapılan dönemsel incelemeler sonucunda, Kılıçdaroğlu'nun önderliğindeki CHP'de yaşanan en önemli değişikliklerden bir tanesinin, partinin özellikle bir önceki Baykal dönemi ile kıyaslandığında, yaşadığı değişim olduğu görülmüştür. Baykal döneminde laikliği Bu değişimin görülebildiği yerlerden birisi de Kılıçdaroğlu'nun söylemlerinde sıklıkla bahsettiği sosyal devlet olgusudur. Kılıçdaroğlu bu politikası ile ideolojik siyaseti arka plana alarak ekonomik ve toplumsal sorunları ön plana çıkarmıştır. Özellikle onun döneminde yaşanan paradigmatic değişimler laiklik, başörtüsü gibi birçok tartışma konusunu siyasal gündemin dışına itilmesine zemin hazırlamıştır. Bu şekilde de artık CHP, gündemini sosyal ve ekonomik problemler ile doldurur hale gelmiştir.

Laiklik ile ilgili söylemlerin azalması, ülkede ona dair herhangi bir tehlike arz edecek durumun bulunmadığına yönelik bir inanıştan kaynaklanmaktadır. 'Ben bugün için laikliğin tehlikede olduğunu düşünmüyorum. Eğer tehlikede dersek bunun altını doldurmak lazım, askıda kalır, gerekçelendiremem'.²⁵⁶ Açıklamalarında bulunan Kılıçdaroğlu endişelenmeleri gerekenin laiklik olmadığına dair görüşlerini İstanbul Sanayi Odası Meclis Toplantısında yapmış olduğu konuşmada da yinelemiştir:

Anayasa'da var ya, 'Türkiye Cumhuriyeti laik, demokratik, sosyal hukuk devletidir'... Biz laikliğe takılırız ve orada kalırız. Asıl elden giden sosyal hukuk devleti... Yoksulluğun süreğen kılındığı ve siyasi otorite tarafından sömürü alanı haline getirildiği bir devlet sosyal devlet olamaz. Sosyal devlette kişinin onuru vardır, yoksulun da onuru vardır. Sosyal devlette yurttaşın devletten hak isteme yetkisi vardır. Hak arama vardır, hayatı sorgulama vardır. Biz sosyal devleti güçlü kılıyor muyuz? Hayır. O zaman

²⁵⁶ Şükrü Küçükşahin, 'Bugün İçin Laiklik Tehlikede Diyemem', Hürriyet,

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bugun-icin-laiklik-tehlikede-diyemem-15837090>,

[8.5.2021]

*düşünmemiz gerekir. Sadece laikliğe takılıp kalmayacağız. Önce insanın karnı doycak...*²⁵⁷

Kılıçdaroğlu döneminden önce CHP geçmişine bakıldığında, partinin belirli konulara odaklandığı, laiklik, din, şariat tehlikesi ve irtica gibi sakıncalı konuları kendisine parametre olarak benimsediği görülmektedir. Dönemin kabul gören ideolojik siyaseti, laiklik anlayışına ya da rejim kaygısına siyasetin hapsedilmesi ve bu sebepten de ekonomik veya toplumsal sorunların ikinci plana atılması şeklindedir. Bu siyaset anlayışı özellikle de Baykal döneminde kendisini göstermektedir. Kılıçdaroğlu'nun CHP'nin bu siyaset anlayışından tamamen uzaklaşmış olan söylemleri onun da belirttiği gibi laiklikten ziyade ekonomik ve sosyal problemlerin öncelenmesine dair gereklilik, partinin bir değişim yaşadığının canlı örneklerinden birisi olarak görülebilir.

Kılıçdaroğlu'nun devlet politikalarında laikliği öncelememesi, kamusal alanda baskı ve kontrol altına alınması gereken bir dini yükselişe dair endişe duyulmadığının da göstergesi olarak kabul edilebilir. Halbuki Cumhuriyet dönemi laiklik anlayışı; Ahmet Kuru'nun tanımlamış olduğu, dini öğeleri kamusal alandan tamamıyla çıkarmak ve onu özel alanla sınırlandırmak olarak nitelendirilen 'dışlayıcı laikliğe'²⁵⁸ ev sahipliği yapmaktaydı. Bu laiklik anlayışı ile de kamusal alan zor ve baskı kullanılarak, otoriter araçlar üzerinden laik bir yaşam alanı oluşturulmuştu. Ancak Kılıçdaroğlu'nun sahip olduğu laiklik anlayışı onun önceki dönem politikalarından ziyade daha 'pasif'²⁵⁹ olduğunu göstermektedir. Kılıçdaroğlu'nun laikliği ile devletin dinin kamusal alandaki görünürlüğüne göz yumduğu daha pasif bir konumda olduğu bir laiklik anlayışı olan 'pasif laiklik'²⁶⁰ ile benzerlik kurulabilir.

²⁵⁷ 'Asıl Elden Giden Sosyal Hukuk Devleti...', Cumhuriyet,

<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/asil-elden-giden-sosyal-hukuk-devleti-191052>,

[14.5.2021]

²⁵⁸ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, 14

²⁵⁹ A.g.e., 14

²⁶⁰ A.g.e., 14

4.1.2.Siyasi Alanda Din ve Devlet İşlerinin Bir Ayrımı Olarak Laiklik

Laiklik en temel ifadelerinden birisi olarak, din ile devlet arasındaki ilişkiyi ifade eden siyasi bir ilke, projedir.²⁶¹ Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin kontrolünde olan eğitim, sağlık, hukuk, ekonomi ve güvenlik gibi alanlarda dini grupların söz sahibi olmaması, devletlerin iç ve dış politikaları ile ilgili verilen kararlarda herhangi bir inanç grubunun çıkarlarını gözetmemesi veya bu inançlarından dolayı devlet kadrolarından uzaklaştırılmaması da kavramın sahip olduğu diğer eş değer anlamlardandır.²⁶² Dünyada farklı coğrafyalarda, Kuru'nun Fransa, ABD ve Türkiye için²⁶³, Rajeev Bhargava'nın da Hindistan için²⁶⁴ yapmış oldukları çeşitli laiklik uygulamaları vardır.

Bu tanımlamaların nazarında bakıldığında laiklik ilkesini benimsemiş devletlerin politikalarında, dinin hiçbir şekilde referans noktası olarak alınmadığı görülmektedir. Türkiye deneyimi ile laiklik ise bu tanımlamaların haricinde, sadece din ve devlet ayrımı olarak değil aynı zamanda devletin dininin üzerindeki hegemonyası anlamını da ifade etmiştir.²⁶⁵ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Kılıçdaroğlu dönemine kadar ki süreçte CHP'nin laiklik ile ilgili söylemlerinin farklılaşan, Türkiye'de farklı bir anlam kazanan laiklik üzerine olduğu söylenebilir.

‘Laiklik nedir? Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Yani insanların inançlarına müdahale etmemektir’.²⁶⁶ Kılıçdaroğlu her CHP’li gibi laiklik söylemini önemseyen ve sürekli olarak da bu kavramı dile getiren bir kişidir. Türkiye’nin laik,

²⁶¹ Ertit, *Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik*, 108

²⁶² A.g.e., 108-109

²⁶³ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*

²⁶⁴ Rajeev Bhargava, ‘What is Indian Secularism and What is It For?’, *India Review*, V.1, N.1(2002):1-32

²⁶⁵ A.g.e., 109

²⁶⁶ ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu sıklıkla ifade eder.²⁶⁷ ‘Dini siyasete alet edenler, dine inanmayan, inançları olmayanlardır. Her vatandaşım bilmeli ve inanmalı, kim dini, siyasete alet ediyorsa ona oy vermemeli’.²⁶⁸ ‘Bizim gibi İslamiyet’i kabul eden toplumlar için Allah’la kul arasına giren hiç kimse yoktur’.²⁶⁹ Kılıçdaroğlu bu söylemleri ile laikliğin din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması tanımını vurgulayarak, inançların kişi ile Tanrı arasında olduğunu ve siyasete alet edilmemesi gerektiğinin, devlete egemen olamaması gerektiğinin altını çizer. Hatta iktidar partisini eleştirdiği hususlardan bir tanesi de siyasette kullanılan başörtüsü tartışmaları gibi dini öğelerdir. Siyasetin din ile ilgili olan ilişkisini doğru bulmaz ve birbirinden bağımsız yerler olması gerektiğinin altını çizer:

Parti olarak bir duyarlılığımız var. Biz Türk Silahlı Kuvvetleri (Genel Kurmay Başkanlığı) ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sıcak siyasi tartışmalara konu edilmesini doğru bulmuyoruz. 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrasında, Beştepe’de düzenlenen toplantıda ve Yenikapı’da düzenlenen mitingde ‘Kışlaya, camiye ve adliyeye siyaset girmemeli’ uyarısında bulunmuştum. Özellikle bu üç alan, siyasetin ve siyasetçilerin hakimiyet

²⁶⁷ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, NTV’de Katıldığı ‘Liderler Konuşuyor’ Programında Gazeteciler Oğuz Haksever, Murat Yetkin ve Ali Bayramoğlu’nun Gündeme İlişkin Sorularını yanıtladı- Anayasanın İlk 4 Maddesi Bizim İçin Tartışma Konusu Olamaz’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-ntvde-katildigi-liderler-konusuyor-programinda-gazeteciler-oguz-haksever-murat-yetkin-ve-ali-bayramoglundun-gundeme-iliskin-sorularini-yanitladi-anayasanin-ilk-4-maddesi-bizim-icin-tartisma-konusu-olamaz-27-ekim-2015?q=Laiklik>, [15.5.2021]

²⁶⁸ ‘Kılıçdaroğlu: Ben de Dindar Bir İnsanım’, Dünya Bülteni, <https://www.dunyabulteni.net/guncel/kilicdaroglu-ben-de-dindar-bir-insanim-h330045.html>, [11.2.2021]

²⁶⁹ ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

*kuracağı alanlar olmamalı; siyaset kurumu bu üç alan üzerinde bir hakimiyet oluşturma çabasında bulunmamalı.*²⁷⁰

Diyanet İşleri Başkanlığının da konum ve yetkilerini de din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak açıklamaktadır:

*Diyanet İşleri Başkanından benim kendi isteğim, buradan da ifade edeyim, sakın siyaseti Diyanete sokmayın. Siyaset alanı değildir orası. Orası sevginin, hoşgörünün, birlikte yaşamının, ortak yaşamının, sevinçte, tasada ve kıvançta beraber olmanın yerleridir oralar. Orada insanlar giderler ibadet yaparlar, Allah'a dua ederler, sıkıntılarını dile getirirler. Burası siyaset yapılacak yer değildir. Dolayısıyla Diyanetin de bu konuda duyarlı olması lazım.*²⁷¹

Ayrıca Kılıçdaroğlu söylemlerinde, Diyanet İşleri Başkanlığının dini inanç ve öğelerin siyasi bir unsur haline getirilmesinde sessiz kalmaması gereken bir kurum olduğunu da vurgulamaktadır:

Sahtekarların, dini sağa, sola çekenlerin konuşmalarıyla ilgili aslında siyasilerin değil Diyanet İşleri Başkanlığının konuşması lazım. Diyanet İşleri Başkanlığının bunların yanlış olduğunu söylemesi lazım. Çünkü siyasetçinin söylediğine vatandaş marj koyabilir ama Diyanet İşleri Başkanlığının temel görevi zaten budur. Dini doğru anlatmaktır insanlara, doğru söylemektir insanlara. Dinde zorlama yoktur diyor. Şimdi biz eğer Diyanet İşleri Başkanlığı ki kuruluşunda Gazi Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1924'te yaptığı konuşmada 'Diyanet İşleri Başkanlığını bir bakanlık olarak kurmuyoruz, ayrı bir başkanlık olarak kuruyoruz. Çünkü siyasette her türlü

²⁷⁰ Özlem Aksu Çelik, 'Kılıçdaroğlu: Vatandaşımız İlk Seçimde İktidarı, Demokrasiden Yana Olanlara Verecek',

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/05/18/kilicdaroglu-vatandasimiz-ilk-secimde-iktidari-demokrasiden-yana-olanlara-verecek> , [3.4.2021]

²⁷¹ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV'de 'İşin Aslı Özel' Canlı Yayınına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

*tartışma olabilir ama dinde bu tür tartışmaların olmaması lazım. Diyanet İşleri Başkanlığı ayrı bir kurum olarak oluşsun tıpkı Genelkurmay Başkanlığı gibi....' Çünkü ikisi aynı tarihte kurulmuştur, yanlış hatırlamıyorsam 3 Mart 1924 Genelkurmay, askerin de siyasetin dışında olmasını istemiştir. Ben boşuna mı Yenikapı'da dedim 'camiye, kışlaya siyaseti sokmayın' diye. Bu ülkenin kuruluş felsefesinde bu vardır zaten. Camide siyaset olmaz çünkü her siyasi görüşten insan camiye gider.*²⁷²

Kılıçdaroğlu'nun dinin siyasetten uzaklaştırılmasından kastı katı bir şekilde devletin dini yöneterek onu siyasi alandan ötelemesi değildir. Özellikle Atatürk döneminde yoğunluğu hissedilen ve 2010 dönemine kadarki süreçlerde de kendini hissettiren, parti laiklik anlayışıyla devletin dine olan hakimiyeti onu tümüyle kamudan uzaklaştırmak üzere kurulu bir politikaya dayanmaktaydı. Ancak toplumların sekülerleşmesi, devletlerin laikleşmesi gibi yasalar ile mümkün olamayacağından her ne kadar katı bir politika izlenmiş olsa da zaman içerisinde dinsel yaşamın sürerek etkisinin artmasına engel olunamamıştır. Kılıçdaroğlu liderliğindeki CHP'nin ise, bu değerlerin toplumda genişçe yer edindiği bir döneme denk geldiği söylenebilir. Bir bakıma Kılıçdaroğlu'nun benimsediği laiklik anlayışı; Ahmet Kuru'nun, devletin dini öğelerin kamusal alandaki görünürlüğüne göz yumduğu, 'pasif' bir pozisyonda olduğu laiklik anlayışı olarak tanımladığı, devletin kapsayıcı öğretiler karşısında tarafsız kaldığı bir laiklik olan 'pasif laiklik'²⁷³ anlayışı ile benzetilebilir. Laik bir devlet için seküler bir toplumun zorunlu olmadığı²⁷⁴ fikri benimsenmiş de denebilir. Çünkü Türkiye'deki toplumsal çeşitlilik ve farklılık, siyasi partiler arasında da kesin çizgilerin çizilmesine engel bir durum teşkil etmektedir.

Habermas'ın post-seküler bir toplum için gerekli gördüğü 'zihniyet değişimleri'nden birisi sömürgecilikle birlikte farklı coğrafyalara göç eden farklı dini, etnik ve kültürel

²⁷² 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk'te Şirin Payzın'la 'Ne Oluyor' Programına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turkte-sirin-payzinla-ne-oluyor-programina-katildi-21-mart-2018?q=Diyanet>, [19.4.2021]

²⁷³ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, 14

²⁷⁴ Besim F. Dellaloğlu, 'Türkiye Modernleşmesinin Politik Teolojisi', *Laiklikten Sonra*, Cogito, S. 94(2019):155

yapılara sahip olan kişilerin kendi dinlerini yaşama isteğine yönelik artıştır.²⁷⁵ Türkiye özelinde düşünüldüğünde her ne kadar çoğunluğu Müslüman bir topluluk olsa dahi farklı dini inanışlara sahip farklı etnik ve kültürel yapıda insanların bulunduğu unutulmamalıdır. Sadece bir inanışa yönelik devlet politikalarını veya siyasi rant için bir din nezdinde yapılan ayrıcalıklardan ziyade toplumdaki çok çeşitliliğe kulak verilmesi yönünde söylemlere sahip bir CHP karşımıza çıkmaktadır. Laiklik tanımlarından birisi olan, din ve devlet ilişkilerinin birbirinden ayrılması ilkesi Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşu ile tamamen yıkılan bir ifadedir. Çünkü Diyanet İşleri Başkanlığı ilk gününden itibaren devlete bağlı olarak, devletin kontrolü altında olarak çalışmaktadır.

Kılıçdaroğlu'nun bir önceki sayfada yer verilen açıklamasında sözlerini Mustafa Kemal Atatürk'ten bir alıntı ile desteklemesi; dinin siyasette çıkar amacı ile kullanılmaması ve devletin dini yönlendirmemesine yönelik açıklamalarına CHP'nin aslında kurulduğu günden bu yana sahip olduğu bir politika olarak dikkat çekme çabası olarak yorumlanabilir. Fakat Atatürk dönemi CHP'si dini devletten ayırmaktan ziyade dini yönlendiren bir güç durumundaydı. Kılıçdaroğlu ise birbirini etkilemeyecek, yönlendirmeyip birbirleri üzerinde kontrol gücüne sahip olmayacak bir ayırmadan söz etmektedir. Köklerine katı bir şekilde sadık olan ve değişimi olumlu karşılamayan parti ve seçmen mensubu vatandaşlar ile farklı kesimlerden olan vatandaşlar için ortak bir paydada, herkesin onaylayabileceği bir içerikteki bu politikası göstermektedir ki Kılıçdaroğlu CHP'sinde başta din konusu olmak üzere daha birçok konularda kırılmalar yaşanmıştır.

Katıldığı bir TV Programında bazı dini cemaatlerin seçimlerde CHP'yi desteklemeleri üzerine soru alan Kılıçdaroğlu, cemaat oluşumlarına yönelik herhangi bir sorun görmese de bu oluşumların siyasi amaç uğruna kullanılmaması gerektiğinin altını çizer:

Dinin siyasete karışmasına ya da dinin siyasete bulaştırılmasına hep karşı çıktım. Dini siyasete bulaştıran insanların dindarlıkla hiçbir ilgisi yoktur, bireysel çıkarları vardır ve dini kullanıyorlardır. Bu insanların tümüne herkesin dikkat etmesi lazım. Elbette bir kişinin inancı olabilir, bir cemaate mensup olabilir itirazım olmaz ama ne zaman inancını siyasete malzeme

²⁷⁵ Habermas, *Notes on Post-Secular Society*, 20

*ediyorsa o kişi samimi bir dindar değildir. ...Herkesin inancı, kimliği, yaşam tarzı kendine aittir.*²⁷⁶

Öncelikle bu açıklaması ile Kılıçdaroğlu'nun kişilerin cemaatlere dahil olmasını normal karşılaması üzerine eğilelim. Bu tutumun Habermas'ın bakış açısı ile uyumu dikkat çekmektedir. Habermas değişen dinamikler sonrasında, liberal bakış açısını koruyarak laikliği ve sekülerizmi yeniden yorumlamıştır. Laikliğin geğmişte sanılanın aksine devletin dini inanç ve cemaatlere yönelik sırt çevirmesi, sekülerliğin de dini görüşlerin bilimsellik karşısında yok olarak modernleşen toplum tarafından baskı altına alınması anlamına gelmediğinden bahseder.²⁷⁷ Yapılan bu yeni yorumlamalar, kamusal alan ve din ilişkisi arasında meydana gelen gelişmelerden kaynaklanmaktadır.

Kılıçdaroğlu'nun cemaatlerin görünürlüğüne vermiş olduğu olumlu tepki, dinin siyasi amaç uğruna kullanılması durumunda tam tersine dönmektedir. Dinin kişilerin özel hayatında tamamen serbest bir hareket alanına sahip olabileceği ancak siyasi rant amacı ile kullanılamayacağı kanaatindedir. Dinin bireysel alanda kalması seküler bir yorumun varlığını gösterir. Unutulmamalıdır ki dini inanç ve cemaatlerin kamusal alanda yer almaları için öncelikle sekülerliğin benimsenerek toplumdaki farklı grupların bir arada yaşamayı öğrenmeleri hedeflenir. Devletin dini ögelerden ve inanç sistemlerinden soyutlanması gerekliliği, liberal devlet anlayışını ifade etmektedir. Bu anlayış; devletlerin seküler bir temele dayanarak farklılıklara karşı herhangi bir ayrımcılık yapmayıp, tarafsız bir şekilde toplumsal çeşitliliği korumalarına dayanır.

4.1.3.İnanç Hürriyetlerinin Temini Olarak Laiklik

Türkiye'de çokça benzer anlamda çağrışım yaptığı düşünülse de aslında 'laik' ve 'seküler' kavramlarının dinsizlikle ilgili olarak doğrudan bir bağlantısı bulunmamaktadır.²⁷⁸ 'Hatta ancak dindarlığın var olduğu ve hüküm sürdüğü bir

²⁷⁶ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu 'Liderler Fox'ta Programına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-liderler-foxta-programina-katildi?q=Dindar>, [14.04.2021]

²⁷⁷ Habermas, *Kamusal Alanda Din*

²⁷⁸ Dellaloğlu, *Türkiye Modernleşmesinin Politik Teolojisi*, 155

toplumda ‘laik’ ve ‘seküler’ sıfatları ortaya çıkabilir’.²⁷⁹ Laiklik kavramının sahip olduğu din ve devlet işlerinin ayrımı ile dini çeşitliliğe karşı herhangi bir ayırım yapmaması gerekliliği, devletin dini inanç ve ögelere düşman olduğu, vatandaşın ibadet etme hakkını elinden alacağı, onlar üzerinde dinsizleştirme politikaları uygulayacağı ya da dini kontrolü altına alacağı anlamına gelmemektedir.²⁸⁰

Kılıçdaroğlu’nun laiklik anlayışının bir başka tanımlaması ise inanç özgürlüğünün teminini sağlamasına yönelik olmuştur:

*Laiklik nedir? Laiklik bütün inançların güvencesidir. Herkes istediği şekilde, istediği yerde, ortamda ibadetini yapabilir. Bunun kuralları vardır o kurallar çerçevesinde yapar. Yani kimse buna itiraz etti mi? Hayır. Günde 5 vakit ezan okunuyor karşı çıkan oldu mu? İbadet yapıyor, namaz kılıyor diye karşı çıkan mı oldu? Kilisemiz de var, havramız da var, cemevimiz de var, camimiz de var. Sadece burada değil ki Osmanlıda da vardı. Osmanlıda aslında şu veya bu şekilde bakarsanız orada bir laik düzen vardı. Yani Osmanlı kalkıp insanları inançlarından ötürü sen zorla Müslümanlığı kabul edeceksin diye bir şey yapmamış. Hatta insanların günlük yaşamlarına bile hiç müdahale etmemiş. Şimdi kalkıyorsunuz siz bunu geçmişte dinsizlik olarak tanımladığınız için bunun arkasına sığınarak yeni bir süreç başlatmak istediler anayasa değişikliğiyle ilgili. Ama tabi top ellerinde patladı. Çünkü bütün inançların güvencesi olan bir laikliğe neden karşı çıkacağız?.*²⁸¹

Laikliği din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olarak tanımlayan Kılıçdaroğlu, kişilerin birbirlerinin sahip oldukları inançlarına yönelik müdahale edilmemesi

²⁷⁹ A.g.e., 155

²⁸⁰ Ertit, *Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik*, 109

²⁸¹ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Habertürk TV’de Katıldığı ‘Gündem Siyaset’ Programında Gazeteciler Veyis Ateş, Bülent Aydemir ve Yavuz Semerci’nin Sorularını Yanıtladı- Cumhurbaşkanı AKP’nin Eş Genel Başkanı Pozisyonunda, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-haberturk-tvde-katilidigi-gundem-siyaset-programinda-gazeteciler-veyis-ates-bulent-aydemir-ve-yavuz-semercinin-sorularini-yanitladi-cumhurbaskani-akpnin-es-genel-baskani-pozisyonunda-28-nisan-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

gerektiğini, Allah ile kişi arasına kimsenin girmeyeceğini belirterek laikliğin özünün bu olduğunu ifade etmektedir.²⁸²

*Laikliği yıllar yılı hep dinsizlik olarak tanımladı bazı çevreler. Oysa laiklik din ve vicdan özgürlüğü demektir, yani insanlar inançlarını özgürce yerine getirsinler. Kimse buna karşı çıkamaz. Kişilerin inançları vardır. Benim inancım farklı onun inancı farklı, mezhep ayrılıkları var. Kendi ülkemizde de farklı mezheplerden insanlarımız var. Müslümanımız var, Müslüman olmayan vatandaşlarımız var. Ama bu ülkede hepimiz huzur içinde yaşayabiliriz. Bunun güvencesi din ve vicdan özgürlüğüdür. Yani laikliktir. Yani her insan istediğine inanabilir. Şimdi bu konuda bir uzlaşma sağlamamız lazım.*²⁸³

‘Türkiye Cumhuriyetini çağdaş kılan, uygar kılan, saygın kılan bir kural varsa o kuralın özünde laiklik vardır. Laiklik insan olmaktır, insana saygı duymak demektir. ...Benim insana duyacağım saygının özünde onun inancına saygı göstermektir. Bunun adı da laikliktir’.²⁸⁴ Kılıçdaroğlu’nun açıklamalarında yer verdiği farklı inançların hürriyetini gözetme konusundaki hassasiyeti, laikliğin baskıcı yapısından sıyrılarak

²⁸² ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk Özel Yayınında Hande Fırat’ın Sorularını Yanıtladı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turk-ozel-yayininda-hande-firatin-sorularini-yanitladi-28-temmuz-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

²⁸³ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk’te Yayınlanan Şirin Payzın ile ‘Ne Oluyor?’ Programında Gündeme İlişkin Soruları Yanıtladı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turkte-yayinlanan-sirin-payzin-ile-ne-oluyor-programinda-gundeme-iliskin-sorulari-yanitladi?q=Laiklik>, [15.5.2021]

²⁸⁴ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Habertürk TV’de Katıldığı ‘Gündem Siyaset’ Programında Gazeteciler Veyis Ateş, Bülent Aydemir ve Yavuz Semerci’nin Sorularını Yanıtladı- Cumhurbaşkanı AKP’nin Eş Genel Başkanı Pozisyonunda, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-haberturk-tvde-katildigi-gundem-siyaset-programinda-gazeteciler-veyis-ates-bulent-aydemir-ve-yavuz-semercinin-sorularini-yanitladi-cumhurbaskani-akpnin-es-genel-baskani-pozisyonunda-28-nisan-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

esas anlamına göre hareket etmesini temel almaktadır. Kılıçdaroğlu değişen laiklik politikası sebebiyle, 1935 yılından itibaren müze olarak faaliyette olan, laiklik çerçevesinde bir sembol olarak görülen Ayasofya'nın 2020 yılı Temmuz itibari ile tekrar camii olarak faaliyete geçmesine dair iktidar partisinin bu politikasını eleştirmediği ve bu karara karşı durmadığı için çeşitli tepkilere maruz kalmıştır. Yapılan eleştirilere cevaben de olumsuz yönde tepki vermelerinin muhalif partilerce kendilerine yönelik yapacakları, geçmişten gelen kalıplaşmış söylemlere ve eleştirilere sebep olarak adeta bir din düşmanlığıyla itham edileceklerine sebep olacağını söylemiştir.²⁸⁵ Bu değişimin destekleyicisi olmalarını, inanç ve ibadetlere yönelik duydukları özgürlük anlayışından kaynaklandığını belirtmiştir:

*Ayasofya işte ibadete açılsın açılmasın diye yıllardır tartışma konusudur bu zaten. Bugünün tartışma konusu da değil. ...Müze yapmışlar tamam güzel. Şimdi siz bu müzeyi değiştirmek istiyorsunuz, ibadete açmak istiyorsunuz. Güzel bir kararname. O dönemde bir kararnameyle müzeye dönüştürülmüştü şimdi de bir kararnameyle ibadete açılacak bu bu kadar basit. ...Yani bunu siyasi rant alanına dönüştürmek kadar büyük bir yanlış yok. ...Hepimiz de her inanca saygı göstereceğiz. Dolayısıyla orası Ayasofya evet bizim tarihimizde çok önemlidir, Osmanlı tarihinde önemlidir, Bizans tarihinde önemlidir, dünya kültür mirası açısından önemlidir ama bu orada ibadet yapılmayacak anlamına gelmez tabi. Yani ona baktığınız zaman insanlar gider ibadetlerini yaparlar. Böyle bakıyorum.*²⁸⁶

Adeta tüm açıklamalarında partiye dair geçmiş zamanın kalıplaşmış inançlarından sıyrılmak istediğini dile getiren Kılıçdaroğlu, Ayasofya'nın ibadete açılmasını da bu isteği yönünde değerlendirmiştir. Zamanın gerektirdiği şekilde hükümetlerin hareket etmesini meşru olarak gören Kılıçdaroğlu, Atatürk dönemindeki kararnameyi de Ayasofya'nın camii olarak faaliyete açılmasına dair kararnameyi de haklı bulmaktadır.

²⁸⁵ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Cumhuriyet'e Konuştu', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cumhuriyete-konustu?q=Ayasofya>, [30.4.2021]

²⁸⁶ 'CHP Lideri Kılıçdaroğlu, 'Bir Ülke Bir Kent' Youtube Kanalında', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-lideri-kilicdaroglu-bir-ulke-bir-kent-youtube-kanalinda?q=%C4%B0badet>, [30.4.2021]

İki uç kutupta yer alan iki siyasi karara da eşit mesafede konumlanmıştır. İbadete açılan Ayasofya'nın laikliğe yönelik büyük bir darbe olduğu inancını benimsemeyerek, dini vecibelerin yerine getirilmesini normalleştirmiştir. Bir bakıma bu normalleşmeye karşı görüş belirtmek, içerisinde bulunulan dönemin baskın unsurlarına, dini öğelerin görünürlüğüne de karşı olmak anlamına geleceğinden Kılıçdaroğlu'nun bu yaklaşımı onun ve dönemin yaşamakta olduğu zihinsel değişiminin, post-seküler toplumun bir sonucu olarak da görülebilir.

Habermas'ın 2001'deki konuşması²⁸⁷ ve sonrasında 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu bir münazarası²⁸⁸, değişen dönem koşullarındaki yeni toplumun özelliklerini, yani post-seküler toplumun özelliklerini ifade eder. Sürekli olarak sekülerleşen bir çevredeki dini toplulukların devamlılıklarını sağlamak için ihtiyaç duyduğu şeyin aydınlanmış bir sağduyu olduğunu ifade eder ve bunu da üçüncü bir yol olarak tanımlar.²⁸⁹ Sekülerliğin tamamen bittiğini söylemeyerek, sekülerliğin ve post-sekülerliğin iç içe geçtiği bir döneme tanıklık edilir. Kamusal alanda ortak bir dil geliştirmek kaydı ile devlet işleyişinin laik bir temele dayandığı, dinin bireysel olarak kamusal alanda, toplumsal olarak da sivil alanda temsilinde bir sakınca görülmez.²⁹⁰ Yapılan tanımlamalar ile Kılıçdaroğlu'nun inanç hürriyetine dair saygıyı temel alması dinin kamusaladaki bu hareketlenmesi ile ilişkilendirilebilir. Dinin geri dönüşü olmayan bir şekilde bireysel vicdanlara indirgendiği seküler bir dönemin, politikleşmiş din tarafından aşıldığı, dinin yeniden kamusal alana geri dönüş yaptığı ve toplumdaki çağdaşlığın dinsel aktörleri göz ardı edemeyeceği bir durumda din ile siyasetin barışmasını gerekli kılan post-seküler bir dönemin kanıtlarından birisi olarak da görülebilir. Türkiye'de devlet eliyle toplumunun üzerinde bir baskı aracı olan din, yeni bir formasyonla toplumda daha baskın bir hale bürünmektedir.

²⁸⁷ Habermas, *Faith and Knowledge*

²⁸⁸ Habermas, & Ratzinger, *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*

²⁸⁹ Jürgen Habermas, *Faith and Knowledge*

²⁹⁰ H. Caner Akkurt, 'Dini İnançlar ve Seküler Toplumlarda', Independent Türkçe, <https://www.indyrturk.com/node/208081/t%C3%BCrkiyeden-sesler/din%C3%A4-inan%C3%A7lar-ve-sek%C3%BCler-toplumlar>, [17.3.2021]

4.1.4.Kutuplaşma Karşıtı Olarak Laiklik

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan bu yana iktidar ve muhalefet tarafından benimsenmiş olan iki laiklik biçimi de toplumda kendisine destek bulmuştur. Dışlayıcı laikliği savunanlar Kemalistler olurken, pasif laiklik taraftarı muhafazakâr ve liberal gruplar olmuş, bu şekilde toplumda konumlanmış olan kesimler arasında da devamlı bir mücadele durumu söz konusu olmuştur.²⁹¹ ‘Dışlayıcı laikliği’ savunanlar ile ‘pasif laikliği’ savunanlar arasındaki mücadelede eğitim, Diyanet İşleri Başkanlığı, başörtüsünün kamudaki görünürlüğü gibi temel meseleler tartışmaları ve kutuplaşmayı sürekli canlı tutan konular arasında olmuştur.²⁹² Kılıçdaroğlu ile birlikte benimsenen laiklik anlayışı bu kutuplaşmayı önceki dönemlerden farklı bir bakış açısı ile ele almıştır.

Partinin 37. Kurultayının gerçekleşmesinin ardından mecliste konuşan Kılıçdaroğlu, Cumhuriyetin 100. Yılında geride bırakılması ile 200. Yıla doğru giderken birtakım hedeflerinden bahsetmiştir. Yeni bir anayasa yapımını hedeflediklerini belirten Kılıçdaroğlu, en son yapılan anayasanın OHAL döneminde yapıldığını bu sebeple de kendilerinin planladıkları anayasa için herkesin fikrinin alınacağını belirterek siyasi görüş ayrılıklarından ziyade toplumdaki kutuplaşmanın ortadan kaldırılmasına yönelik izledikleri politikanın da ip uçlarını vermiştir:

*Çok sık kullanırım, Anayasa kitapçığını eline alan her vatandaş siyasi görüşü ne olursa olsun, kimliği, inancı ne olursa olsun her vatandaş Anayasa kitapçığını eline aldığı anda ‘bu benim Anayasamdır’ diyecek. Dolayısıyla bütün siyasi tarafların, meslek kuruluşlarının, uzmanların bir araya geldiği; sağcısı, solcusu, ortacısı ne dersiniz, bir araya gelip oturup demokratik bir Anayasa yapacağız.*²⁹³

Kılıçdaroğlu açıklamalarında toplumun farklı kesiminden olan birçok kişinin 31 Mart seçimlerinde ortak bir noktada buluşabildiklerini vurgulayarak, ileri seçimler için

²⁹¹ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, 15

²⁹² A.g.e., 181-199

²⁹³ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, TBMM CHP Grup Toplantısında Konuştu(28 Temmuz 2020)’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-tbmm-chp-grup-toplantisinda-konustu-28-temmuz-2020?q=Kutupla%C5%9Fma> , [28.3.2021]

iktidarın el değiştireceğine olan inancının tam olduğunu da belirtmektedir.²⁹⁴ Kılıçdaroğlu'nun din ve siyaset politikalarını etkileyen temel etmenler, 2002 sonrası Baykal döneminde olduğu gibi, AK Parti'nin siyaset yapış biçimi ve politik nüfuzunu sürekli olarak genişletiyor olması olarak da görülebilir. Kılıçdaroğlu'na göre iktidar partisi oy avcılığı yapıp, halkın dini duygu ve inançlarını kullanmaktadır. Laiklik, Kılıçdaroğlu dönemindeki CHP'nin din politikalarının temel yapı taşlarından biri olma özelliğini kaybetmiş ve bu sebeple de din konusunda yeni ve esnek bir çerçeve çizilmeye başlanılmıştır. 'Hiçbir yurttaşımı ötekileştirme gibi bir anlayışım yok; inancı, kimliği, kıyafeti, rengi ne olursa olsun'.²⁹⁵ Bu konuda yaptığı açıklamalarına ek olarak, belirli bir grubun desteğinden ziyade toplumdaki farklı kesimlerle beraber olabilmek için ülkenin temel problemlerini merkeze alarak onlarla sürekli iletişim halinde olduğunu da belirtmiştir:

*Muhafazakâr vatandaşlarımızla da bu kapsamda diyalog içindeyiz. Geçmişten gelen bazı ön yargılar oluşmuş olabilir. Ancak bu ön yargılarla yaşamaya devam etmenin de bir anlamı yok. Türkiye'nin temel problemlerine yönelik çözüm önerilerinizi, o problemleri yaşayan tüm toplum kesimleriyle konuşamayacaksınız da ne yapacaksınız? Bizim muhafazakâr camiayla ilişkimiz son derece samimi ve içten bir ilişkidir. Karşılıklı olarak birbirimizden çok şey öğreniyoruz. ..Hepimiz bu vatani seviyoruz, ülkemizi seviyoruz, bayrağımızı seviyoruz.*²⁹⁶

²⁹⁴ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu: Vatandaşımız İlk Seçimde İktidarı, Demokrasiden Yana Olanlara Verecek', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-vatandasimiz-ilk-secimde-iktidari-demokrasiden-yana-olanlara-verecek?q=31%20Mart>, [28.3.2021]

²⁹⁵ 'Kılıçdaroğlu'ndan Başbakan'a Sert Yanıt', CNN Türk, <https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/10/31/kilicdaroglundan.basbakana.sert.yanit/682599.0/index.html>, [28.12.2020]

²⁹⁶ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV'de 'İşin Aslı Özel' Canlı Yayınına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

Kılıçdaroğlu'nun ekonomik problemlere yönelik çözüm arayışı için muhafazakâr vatandaşlarla iletişim halinde olduğunun altını çizmesi, onun dini imgelere açıklamalarında sıkça yer vermesinin bir nedeni olarak görülebilir. Baykal dönemine bakıldığında sosyal problemlerin tüm vatandaşların da dahil olduğu bir etkileşim ile çözümlendiği söylemlerine rastlanılmamaktadır. Kılıçdaroğlu'nun laikliği gündem haline getirmeyerek onun herhangi bir tehlikede olmadığına dair görüşleri, muhafazakâr camiayı sosyal problemlere yönelik çözüm arayışında fikir alışverişi yapabilecek konumda görmesi onun kendinden önceki liderlerden farklı bir yol izlediğinin habercisi olarak kabul edilebilir. Bu değişime sebep olarak da hem engel olunamayan toplumsal bir dönüşümün yaşandığı çağın varlığı hem de Kılıçdaroğlu'nun kendi şahsi zihniyet değişimi gösterilebilir.

Deniz Baykal'ın 'Anadolu Solu' olarak ortaya çıkardığı ve parti sloganları ile kendi söylemlerinde kullanmış olduğu muhafazakâr dil seçmen kaygısının güdüldüğü bir dönemde uygulanan politika değişikliği olarak hatırlanmaktadır. Çünkü konuşmalarında iktidar tarafından uygulamaya konulan politikaları Türkiye'nin laiklik politikalarına yönelik bir darbe olarak görmekte, bunlarında ülkeyi baskıcı dini anlayış ve değerlerin egemen olarak yönettiği, insan hak ve özgürlüklerinde de problemler yaşanabilecek bir boyuta çıkaracağı endişesini taşımaktadır²⁹⁷. Politikanın geçiciliği Baykal'ın din ve ibadet özgürlüğüne yönelik düşünceleri ile farklı kesimlere duyulması gereken hoşgörüden bahsedışı, dini imgelerin kamusal alandaki varlığı ile sekteye uğramıştır. Keza üniversiteler başta olmak üzere başörtüsünün görünürlüğü onun için her zaman laiklik ile ilgili büyük bir problem olarak kabul edilmiştir. Kendilerinin tanımladıkları kamusal alan her daim Kemalist ve laik bireylerin yetiştirildiği bir alan işlevinde olmuştur. Dönemsel bir karşılaştırma yapıldığında Kılıçdaroğlu'nun muhafazakâr kesime yönelik etkileşiminin yeni ve farklı bir durumdan ziyade, normalde olması gereken bir düzeyde olduğu fark edilir.

Kılıçdaroğlu'nun farklı kesimlerden destek arayışı seçim zaferi kaygısı ile hareket edilmesinin bir sonucu olarak görülse de 31 Mart yerel seçimlerinde parti tarafından ulaşılan başarı bu yönde değerlendirilmemiş, seçimlere has bir cephe kazanımı olarak

²⁹⁷ 'Baykal: Türkiye Umudunu Anayasa Mahkemesi'ne Bağlamıştır', Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-turkiye-umudunu-anayasa-mahkesine-baglamistir-8200903> , [9.2.2021]

görülmemiştir. ‘Öncelikle şunu ifade etmek isterim, hiçbir cephe (!) arayışı içinde değiliz. Cephe sözcüğü ayrışmayı, kutuplaşmayı çağrıştırıyor. O nedenle siyasette bu sözcüğü kullanmamaya özen gösteriyorum. ...CHP adı üstünde halkın partisidir ve halkın partisi olarak siyasette yerini almak zorundadır’.²⁹⁸ Kılıçdaroğlu’nun kullanmış olduğu ‘cephe’, yazıya dökülmemiş bir kutuplaşmayı da beraberinde getirdiğinden karşı çıktığı bir kelime olmuştur. Farklı etnik, kültürel ve dini yapıdaki insanların birlikte ve özgürce yaşamalarına yönelik duymuş olduğu hoşgörü anlayışına uymadığından bu kutuplaşma ifadesini de söylemlerinde yer vermemektedir. Aslında onun kaçınmış olduğu bu toplumsal keskin ayrım Nilüfer Göle’nin *Seküler ve Dinsel Sınırlar: Aşınan Sınırlar* kitabı referanslı, Fransa ve Türkiye’ye yönelik incelemelerini zihinlere getirebilir. İki ülkedeki benzer seküler geçmişten bahseden Göle, Cumhuriyetçi bir sekülerizmin varlığı ile dinsel öğelerden azade bir kamusal hayatın idealleştirildiğini fakat son yıllarda kamusal hayatta İslami görünürlüğü arttığını, seküler ile dinsel olan arasındaki sınırların bozulduğu ve en önemlisi de bunların sonucunda iki alan arasında bir çarpışma, çekişme ve hatta taklidin ortaya çıktığını söylemektedir.²⁹⁹ Buna sebep olarak ülke geçmişinde örnek alınan laikliğin İngiliz-Anglo Sakson (Sekülerizminden) esinlenilmemiş olması olarak da gösterilebilmektedir.

Kılıçdaroğlu, Frankfurter Allgemeine Zeitung gazetesine yazmış olduğu bir makalede, Türkiye’nin önemli dönüşümler geçirdiğinden söz etmiştir. ‘Ancak, üzümlere belirtmeliyim ki, Türkiye’nin son onbeş yılda kaydettiği gelişmeler, Cumhuriyeti kuran Atatürk’ün yurttaşlarımıza kazandırdığı temel değerlerden, laik, demokratik, sosyal hukuk devleti ilkelerinden, parlamenter demokrasiden uzaklaşan bir şekilde oldu’.³⁰⁰ Ülkenin Atatürk’ten miras aldığı değerlere yönelik yaşanan kayıpları;

²⁹⁸ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV’de ‘İşin Aslı Özel’ Canlı Yayınına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

²⁹⁹ Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, 19

³⁰⁰ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun Frankfurter Allgemeine Zeitung Gazetesinde Yayımlanan ‘Türkiye’nin Demokratları Yalnız Bırakılmamalıdır’ Başlıklı Makalesi’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal->

düşünce ve ifade özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar, gazetecilere yönelik hapis cezaları, 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında hükümet tarafından ilan edilen OHAL gibi örnekleri referans alarak açıklamaktadır.³⁰¹ İktidar partisini merkeze alarak yaptığı eleştiri niteliğindeki açıklamalar, siyasetin tek el üzerinde toplanmasına dair duyduğu endişeye dayandırılabilir. Tüm bunların ülkede gerçekleştirilen seçimlerde toplumu iki keskin kutba ayırmasına sebep olduğunu da sözlerine eklemiştir.³⁰² Son 15 yıl ile hedef aldığı iktidar partisi olsa da onun sebep olduğu toplumsal kutuplaşmanın ülke demokrasisine ve diğer değerlerine bir darbe niteliğinde görmüştür. Her ne kadar laiklik ilkesinin Atatürk döneminde sahip olduğu değerden giderek uzaklaştığını dile getirse de laikliğe yönelik direkt bir tehditten bahsetmemiştir. Açıklamalarında bu husustan kaçınması da onun yine asıl endişelendiği alanın farklı olduğunu, izlediği politikaların geçmişten farklı olsa da sadık seçmen ve parti tabanı için dilinden düşürmeyi de göze almadığı bir kavram olarak laikliğe yer verdiğini gösterir de denebilir.

Bir TV Programında yine toplumdaki ayrışmadan bahseden Kılıçdaroğlu, ülke olarak herhangi bir ayrışma ya da bölünme gibi bir lükse sahip olunmadığının altını çizmiştir. ‘Eğer biz gerçekten demokrasiyi savunuyorsak, gerçekten bu ülkede demokrasi olsun diyorsak, herkes düşüncelerini, herkes inancını, herkes kimliğini özgürce yaşamak istiyorsa ve biz buna destek veriyorsak niye ayrılıyoruz’³⁰³ sözleri ile tartışmaların ayrılmalara sebebiyet vermemesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

Türkiye’nin demokrasi, ekonomi, dış politika, eğitim ve ardından beşinci sırada yer alan temel sorununun toplumsal barış olduğunu ifade eden Kılıçdaroğlu, partinin 37.

[kilicdarogluun-frankfurter-allgemeine-zeitung-gazetesinde-yayimlanan-turkiyenin-demokratlari-yalniz-birakilmamalidir-baslikli-makalesi?q=Kutupla%C5%9Fma](https://www.kilicdaroglu.com.tr/frankfurter-allgemeine-zeitung-gazetesinde-yayimlanan-turkiyenin-demokratlari-yalniz-birakilmamalidir-baslikli-makalesi?q=Kutupla%C5%9Fma),
[3.4.2021]

³⁰¹ A.g.e.

³⁰² A.g.e.

³⁰³ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, TV5 Liderler Turu Programına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-tv5-liderler-turu-programina-katildi-04-mart-2021?q=Kutupla%C5%9Fma> , [9.4.2021]

Olağan Genel Kurultay konuşmasında bunun çözümünü kutuplaşmadan uzaklaşmada bulmuştur:

*Toplumsal barışımız temelden dinamitlenmiştir. Etnik kimlik üzerinden siyaset, yaşam tarzı üzerinden siyaset, inanç üzerinden siyaset toplumu kutuplaştırmıştır, ayrıştırmıştır, toplumu bölmüştür. Oysa bu ülkede 83 milyon bayrağımızın altında huzur içinde yaşamak istiyoruz. Kimsenin etnik kimliğini sorgulamak, inancını sorgulamak yaşam tarzını sorgulamak bizim hakkımız mı? Kime böyle bir yetki verildi? Bizim sorgulayacağımız şey vatandaşın karnı aç mı tok mu, çocuğun işi var mı, yok mu? Ayrıştırdılar. Siyasi iktidar, başta Kürt sorunu olmak üzere, neredeyse tüm toplumsal sorunlarda kutuplaşma ve kamplaşmayı derinleştirmekte, ötekileştirmekte ve politikaları bunun üzerine inşa etmektedir.*³⁰⁴

Kılıçdaroğlu'nun yaşam tarzı, etnik kimlik ve inanç üzerinden yapılan siyasetin toplumu kutuplaştırdığına yönelik analizi onun tüm yurttaşları tek bayrak altında toplama ve bu şekilde barışı sağlama inancına yönlendirmiştir. Kişiler üzerinden yapılan bu siyasi ayrıştırmanın kimsenin hakkı olmadığını dile getirmesi onun aslında başta din olmak üzere farklı değerlerin siyaset üstü bir konumda olduğunu ve kontrol edilmesinin de tamamen yanlış olduğunu kabul ettiğini gösterir de denebilir. Dini değerleri merkeze alarak bir inceleme yapacak olursak eğer CHP'nin kontrol edici, yönlendirici bir şekilde din üzerine etkili olduğu dışlayıcı laiklik anlayışından sonra Kılıçdaroğlu'nun dinin tamamen bireylerin bilişsel alanlarına ötelendiği bir laiklikten değil de özgür ve görünür bir şekilde dinin var olduğu, din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olan laiklik anlayışından bahsettiği anlaşılmaktadır. Bu yeni anlayışı da dinin seküler alanın çizmiş olduğu çerçevenin her geçen gün biraz daha dışarı çıkarak görünür hale gelmesinin sonuçlarındandır. Toplumda yer alan farklı grupların, etnik ve dini çeşitliliğinin artık engellenemez bir halde kendi sahip oldukları inançları yaşamaya yönelik istekleri onları daha görünür hale getirmiştir. Bu duruma sessiz kalamayan CHP de geçmişin sebep olduğu kalıplardan sıyrılarak sorgulayıcı ve ayırıcı

³⁰⁴ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun 37. Olağan Genel Kurultay Konuşması', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-37-olagan-genel-kurultay-konusmasi?q=Kutupla%C5%9Fma>, [9.4.2021]

olmaktan ziyade milli ve manevi değerlerin çatısı altında toplayıcı ve kuşatıcı olma yoluna girmek istemektedir.

Demokrasinin ülkeye tam manasıyla gelmesinin yegâne yollarından birisinin toplumdaki farklı kesimlerin bir arada yaşayabilmesine herhangi bir ayrımın olmaması gerektiğine dair inancını İngiltere’de bir araya geldiği Türk vatandaşlarıyla yaptığı konuşmada da belirtmiştir. ‘Şunun altını özenle çizmek istiyorum; demokrasi mücadelesinde sağ-sol ayrımı yoktur, Alevi-Sünni ayrımı yoktur, Laz, Kürt, Türk, Abaza, Çerkez ayrımı yoktur, demokrasi mücadelesinde insan olmak vardır, insan olmak’.³⁰⁵ Güçlü bir parlamenter demokrasinin yolunun da kutuplaşmama üzerine kurulduğu görüşündedir denebilir:

*Biz, üreten ve hakça bölüşen bir Türkiye’yi, özgürlükler konusunda ödünsüzlüğü, kuvvetler ayrılığını, denetimi, örgütlenme hakkının önündeki tüm engellerin kaldırılmasını, liyakati, şeffaflığı, eğitimde bilimselliği ve demokratik değerleri, komşularımızla barış içinde yaşamayı, kimsenin dini, inancı, etnik kimliği ve yaşam tarzı nedeniyle ötekileştirilmemesini savunuyoruz.*³⁰⁶

Kılıçdaroğlu’nun Türkiye’inde yurttaşların ‘dini, inancı, etnik kimliği ve yaşam tarzı nedeniyle’ maruz kalacağı herhangi bir ötekileştirmenin olmayacağını vaadi bulunmaktadır. Toplumdaki bireylerin kendi aralarında ve devlet karşısında eşit bir konumda olduğu ve bu sebeple de onlara yapılacak olan herhangi bir ayrıştırıcı muamelenin bulunmaması anlamını da taşımaktadır bu ifadeler.

Habermas’ın kamusal alan tezahürüne bakıldığında devlet ile toplum arasında kurgulanan bir iletişim alanının oluşturulduğu görülür. Devlet ve topluluklar arasında

³⁰⁵ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, İngiltere’nin Başkenti Londra’da Türk Vatandaşlarıyla Bir Araya Geldi’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-ingilterenin-baskenti-londrada-turk-vatandaslariyla-bir-araya-geldi-6-aralik-2017?q=Alevi>, [9.4.2021]

³⁰⁶ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun Cumhuriyet Yazıları (III): Cumhuriyeti Demokrasiyle Taçlandıracağız, Sol Budur!’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-cumhuriyet-yazilari-iii-cumhuriyeti-demokrasiyle-taclandiracagiz-sol-budur?q=Din>, [10.4.2021]

belirlenen konular gerek devlet uygulamaları gerekse de özel alandaki problemler, bireylerin özgür iradeleriyle bir araya gelerek tartışılır. Meclis ve siyasi kurumlar gibi kamusal alan içerisindeki konuşmalarda muhafazakarlara yüklenen bir tercüme etme yükümlülüğü vardır. Bu tercüme ile seküler grup ile ortak bir dil belirlenir. Yapılan tartışmalar ışığında da ortak iyi belirlenerek harekete geçilir. Topluluk üyelerinin bu müzakere alanlarına katılırken birbirlerinden farklı olarak üstün nitelikte görülebilecekleri tüm özellikleri dışarıda bırakılır, etkisiz olarak kabul edilir. Bu sebeple de kamusal alanda hiyerarşik bir yapının varlığından söz edilemez ve teoride herkese açık olarak kabul edilir. Bu alandaki bireylerin tüm dini değerlerini ve sınıfsal farklılıklarını bir kenara bırakarak kendi özgür iradeleriyle ortak iyiye ulaşmaya çalışmaktadırlar.³⁰⁷ Kılıçdaroğlu'nun kişileri farklılıklarını gözetmeksizin milli değerlere eşit derecede hizmet amacı ile, hedeflenen Türkiye'ye ulaşmak için, bir arada görmektedir yorumunda bulunulabilir. Bu sebeple de Habermas'ın kamusal alan anlatısıyla benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Seçim sürecinde seçmenlerin farklı kesimlere yönelik yaptıkları eleştirilere karşı olduğunu belirten Kılıçdaroğlu, kişilerin inançlarına, farklı etnik yapılarına karşı yapılan her türlü olumsuz yorumun karşısında yer aldıklarını ve bunun CHP'liler tarafından yapılacak olsa dahi hoş karşılanamayacak bir durum olduğunu belirtmiştir:

Seçim süreci olsun veya olmasın sadece imam hatiplere değil dindarlara veya kendisini dindar olarak takdim edenlere yönelik olarak veya inanç sahibi olan insanlara hangi inançtan olursa olsun insanlara ayrımcılık yapmak, onlara farklı bir dil kullanmak, onlar için farklı bir kullanmak asla kabul edilemez. Bir sefer bunun altını özenle çizmek isterim. Bu kim olursa olsun yani CHP'li olabilir bir başkası da olabilir. Çünkü şöyle, insanlar belli bir kültürel yapının içine doğarlar. Aileden değerleri alırlar, aileden kültürü alırlar, yakından, akrabadan alırlar, mahalleden alırlar, arkadaşlarından alırlar, okula giderler okuldan alırlar, üniversiteye giderler üniversiteden alırlar. Dolayısıyla herkesin kendi bir değeri vardır. Bu değerlerin bazıları ortaktır. Yani hangi kültürden, inançtan olursa olsun ortak bir değerdir. Örneğin ahlak gibi, örneğin liyakat gibi, örneğin adalet gibi, örneğin hak, hukuk gibi

³⁰⁷ Habermas, *Kamusal Alanda Din*

*bunlar ortak değerler olmak zorundadır. Dolayısıyla insanların inançlarına yönelik, kültürlerine yönelik veya yaşam tarzlarına yönelik yapılacak olan bir ayrımcılık hiçbir zaman ülkeye hayır getirmez. Eğer böyle bir dil kullanan olursa, seçim zamanı olur veya seçimden sonra olur dil kullanan olursa Sayın Başkan burada, CHP’li olduğumu bilsem CHP’de tutmam asla.*³⁰⁸

Kılıçdaroğlu’nun toplumun farklı kesimleri ile olan iletişime dair politikaları, kutuplaşmanın ülke demokrasisine ve siyasetine verdiği zararlara yönelik söylemleri ve farklı cenahlarca seçimlerde desteklenmeleri, Habermas’ın iddia ettiği, bilim ve din arasındaki üçüncü bir yol izlenimini vermektedir. Post-seküler kavramı ile dinin sürekli olarak sekülerleşen bir ortamda dini toplulukların varlığını devama ettirmesi gerektiği anlatılmaktadır. Sekülerliğin bitmediği, seküler toplumlarda dinin muhafaza edilmesi arzusu kaynaklı olarak, din ve bilim arasında üçüncü bir yol olarak kabul görmüştür. Dini olana yeniden ilgi duyulması modernizmden önceki döneme dönüşü ifade etmemektedir. Bunun aksine birlikte bir orta yol bulunmasına işaret etmektedir.³⁰⁹ Onun tüm bu açıklamalarına bir yönden bakıldığında da aslında dinin bireyselleşmesi unsurunun sekülerliğin veya dünyeviliğin bir boyutu olduğu da unutulmamalıdır. Nihai olarak bakıldığında seküler dönemin tamamen ortadan kalktığı düşüncelerine yer vermeyerek toplumda dinin muhafaza edilmesine yönelik motivasyonun sağlanması amaçlanır. Bu süreçte de dinin ahlaki norm ve kuralları ile toplumun ahlaki ve vicdani olarak iyileştirilecek bir dönem olarak kabul edilen post-seküler çağın varlığı hissedilmektedir.

Kılıçdaroğlu’nun söylemlerinde Habermas’ın ne sekülerlik ne de dindarlık üzerinden değil, eşit vatandaşlık ilkesinden hareket edildiği yorumu yapılabilir. Habermas, gerek seküler gerekse de dindar insanların kamusal alandaki varlıklarının devamı için birtakım gerekliliklerden bahseder ve bu gereklilikler kişilerin sahip oldukları kimliklerinin sekülerlik veya dindarlık üzerinden değil, eşit birer vatandaş olmaları

³⁰⁸ ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

³⁰⁹ Habermas, *Kamusal Alanda Din*

üzerinden hareketle mümkündür³¹⁰. Habermas eşit vatandaşlık ilkesi ile kamusal alanda ortak bir dil geliştirerek, devlet işleyişinin laik temellere dayandırılmasını ve bireysel olarak kamuda, topluluk olarak da sivil alanda dinin temsil edilmesinde herhangi bir sakınca olmadığından bahseder.³¹¹ Kılıçdaroğlu'nun vatandaşların sahip oldukları farklı kimliklere göre değerlendirilmemesi, herkese eşit bir statü tanımlanması doğrultusundaki görüşleri bu ilke ile bağdaştırılabilir.

4.1.5.Meşruiyetini Siyasi ve Dini Referanslar ile Pekiştiren Laiklik

Devletlerin benimseyip uygulamış oldukları laiklik politikaları, genel olarak ilk çıkış noktası ile örnek alınan modelleri örnekletirerek kendi kültürel ve siyasi yapısına uygun hale getirir. Türkiye'nin dışlayıcı laiklik modelini Fransa'dan benimseyip, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde uygulamış olması, siyaset ve akademi dünyasında referans kaynağı oluşturmıştır. Özellikle CHP'nin parti ve seçmen kesimi laiklik söylemlerinde Atatürk referansına güçlü bir bağlılık duymaktadır. Baykal dönemi de olmak üzere siyasi elitlerin gündeminin baş kahramanı bu olgulardır.

Kılıçdaroğlu dönemi ile bu referans kaynakları devamlılığını sürdürse de bu alanda daha çok dini unsurları zikrettiği görülür. Kılıçdaroğlu'nun söylemlerine eklemiş olduğu referanslar ile laiklik anlayışına destek aramaktadır:

Laikliği ayrışma aracı olarak görmeye başladılar. ..Şimdi bunun üzerinden toplumu ayrıştırmaya kalkıyorlar, bunun üzerinden toplumu bölmeye çalışıyorlar yine inançları kullanarak. Onlara şunu söylemek isterim: Sevgili Peygamber'imizin hayatını okuyun, yeniden okuyun, nasıl yaşadığına bakın. Yüreğindeki insan sevgisini görün, dostluğu görün. Her insana nasıl baktığını görün. Size dayatılan kitapları değil, çocukken sizi yönlendirmek için verilen kitapları değil, hiçbir şey yapmıyorsanız açın Kutsal Kitabımızı okuyun, orada bütün gerçekleri göreceksiniz, bütün gerçekler var orada'.³¹²

³¹⁰Habermas, *Kamusal Alanda Din*

³¹¹A.g.e.

³¹² '3 Ocak 2017 Tarihli TBMM Grup Konuşması', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/3-ocak-2017-tarihli-tbmm-grup-konusmasi?q=Laiklik>, [15.5.2021]

Kılıçdaroğlu dini referansları kullandığı alanlara, laiklikle beraber asıl gündemini oluşturan sosyal devlet olgusu temelinde toplumsal ve ekonomik problemleri de eklemektedir:

*Bir başka önemli görevimiz de vatandaşlarımızın ekonomik, sosyal ve kültürel refahını yükseltmektir. Bu kapsamda ben, sevgili Peygamberimizin ‘İçki bütün kötülüklerin anasıdır’ hadisinden ilhamla, Hikmet Kıvılcımlı’nın kullandığı ‘İşsizlik bütün kötülüklerin anasıdır’ sözünü sıklıkla anarım. ..İşsizliği biz sadece ekonomik boyutuyla ele alamayız; işsizliğin psikolojik-sosyal boyutlarını göz ardı ederek de işsizlikle mücadele edemeyiz. ..İçinde bulunduğumuz durum bir açmaz değil geçici bir dönemdir. Ve bu dönemin sonunda Cumhuriyetimizi demokrasiyle taçlandırarak, gerçek anlamda demokratik, laik bir sosyal hukuk devletine ulaşacağız.*³¹³

Kılıçdaroğlu’nun gündeminde ilk sıralara almış olduğu laiklikten ziyade ekonomik problemler, salt sosyal devlet olgusunu içeren bir yönelime ek olarak yukarıda bahsi geçen dini argümanlara referans ile dinin kamudaki görünürlüğü için verilebilecek bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Kılıçdaroğlu’nun kamusal alanda ‘liyakat’ kavramı ile işi ehli olan insanlara verilmesine dair söylemlerine birçok konuşmasında sıkça yer verdiği görülür.³¹⁴ Ahlaki ilkeleri esas aldığı devlet yönetimindeki referansı dikkat çekicidir. ‘Çürüyen bir adalet sistemi ülkeye hayır getirmez. Adalet varsa devlet vardır. Hani sık tekrarlanır ya Hz. Ali’nin bir sözü ‘Devletin dini adalettir’ diye. Devlet adalet

³¹³ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV’de ‘İşin Aslı Özel’ Canlı Yayınına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

³¹⁴ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun Cumhuriyet Yazıları (III): Cumhuriyeti Demokrasiyle Taçlandıracağız, Sol Budur!’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-cumhuriyet-yazilari-iii-cumhuriyeti-demokrasiyle-taclandiracagiz-sol-budur?q=Din>, [10.4.2021]

üzerine inşa edilir. Adalet mülkün, yani devletin temelidir.³¹⁵ Kılıçdaroğlu'nun devlet yönetiminde kendisine destur edindiği ilke dini değerlerin bir örneğidir.

Habermas, Avrupa ve dünyanın çeşitli bölgelerinde dinin kamusal alanda siyasi arenada olduğu gibi daha görünür hale gelişinden sonra her ne kadar seküler olarak tanımlansa da dinin kamusal alanda bulunmasının olumlu sonuçları da beraberinde getireceğinden bahseder.³¹⁶ Bahsettiği bu sonuçlar kişilerinin dini norm ve kurallara uyarak ahlaki ve vicdani olarak iyileşeceği yönündedir. Kılıçdaroğlu'nun Hz. Ali referansı da bu ahlaki iyileşmenin başlangıcı olarak yorumlanabilir.

4.1.6. Özeleştiriyeye Kaynaklık Eden Laiklik

Laiklik kavramı tek bir anlama tekabül etmediği için uygulandığı devletlerce yorumlanmıştır. Bulunduğu etnik, sosyal ve siyasal çeşitliliklere göre iktidarın vatandaşları üzerindeki politikaları da çeşitlenmiştir. Avrupa, ABD gibi coğrafyalarda nasıl ki farklı laiklik biçimleri egemen ise, aynı ülke içerisinde de farklı modellerin egemenliği söz konusudur.³¹⁷ Değişen dünya ve toplum dinamikleri ile geçen zaman sonucunda ülkelerin sahip oldukları dini ve dünyevi öğeler de kendi içerisinde hareketlilik gösterir.

Türkiye Fransız modeli, dışlayıcı laiklik ile başlamış olduğu bu serüvene son yıllarda pasif laiklik ile devam ediyor³¹⁸ söylemlerinde bulunulabilir. Uzun süre iktidar partisi konumunda bulunan CHP, yine uzun bir süre ana muhalefet partilerinden olmuştur.

³¹⁵ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun İstanbul'da Yaptığı Basın Açıklaması', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-istanbulda-yaptigi-basin-aciklamasi-25-eylul-2019?q=Hz.%20Ali>, [8..5.2021]

³¹⁶ Habermas, *Kamusal Alanda Din*

³¹⁷ Dünyadaki Farklı Laiklik Uygulamaları İçin Bknz. Ali Köse, Talip Küçükcan (ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, (İSAM: İstanbul, 2016), Mutlu Sesli, *İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'de Laiklik*, (Hiper Yayın: İstanbul, 2019)

³¹⁸ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, 241

Genel başkanlarının laiklik söylemlerindeki değişiklikler, bahsini etmiş olduğumuz değişen laiklik politikaları hakkında fikir sahibi olunmasına yardımcı olmaktadır.

‘Laikliği dindar insanları bir suçlama aracı olarak eğer düşünürseniz en büyük hatayı yapmış olursunuz. Laiklik ayrı bir şeydir. ...Bu zaman zaman yanlışta kullanılmış olabilir laiklik kavramı yanlışta kullanılmış olabilir’.³¹⁹ Laikliği din ve vicdan özgürlüğü, din ve devlet işlerinin ayrımı olarak tanımlayan Kılıçdaroğlu, bu kavramın yanlış kullanılmış olabileceğine dikkat çekmiştir. Laikliğin bir baskıya sebep olduğu inancı, muhafazakâr kesimlerin Cumhuriyet dönemindeki katı politikalarından kalan bir deneyimdir de denebilir. Türkiye’nin dışlayıcı laikliğin baskısı altında olduğu, her türlü dini sembol ve örgütlenmelere yönelik de bir baskının var olup, kamusal alanın devlet eliyle dayatılan bir laiklik tarzını benimsemiş olduğu Cumhuriyet dönemi³²⁰ (Atatürk dönemi CHP) ve bu ilke doğrultusunda benimsenen politikalarının toplumdaki laiklik algısının neden bu durumda olduğunu da açıklar niteliktedir. Bu sebeple Kılıçdaroğlu her fırsatta kendi benimsemiş olduğu şekli ile laiklik anlayışına vurgu yapmaktadır.

Kılıçdaroğlu’nun benimsemiş olduğu laiklik anlayışında, geçmişin politikalarına yönelik farkındalık bilincinin varlığı ile, toplumda değişen koşulların varlığı gözlemlenerek hareket edilmektedir. Geçmişe yönelik olan farkındalık bilinci onu parti geçmişini eleştirmeye itmektedir. ‘Başörtüsü konusunu Türkiye’nin temel sorunu haline getiren partilerden birisi CHP kabul edelim. Şimdi ben CHP’yi eleştirmedimsem bu konuda yani size karşı samimi olmamış olurum’.³²¹ ‘Muhafazakar vatandaşlarımızla ...diyalog içindeyiz. Geçmişten gelen bazı ön yargılar olmuş olabilir. Ancak bu ön yargılarla yaşamaya devam etmenin de bir anlamı yok’.³²² Bu

³¹⁹ ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

³²⁰ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*

³²¹ ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

³²² ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV’de ‘İşin Aslı Özel’ Canlı Yayınına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu>

açıklamasında Kılıçdaroğlu'nun, 'geçmişten gelen bazı ön yargılar'dan bahsetmiş oluşu CHP'nin dününden tüm Türkiye gibi kendilerinin de farkında olduğunu, değişimin yaşandığını kendilerinin kabul ettiğini ve yine yukarıdaki açıklamasında yer alan 'bu ön yargılarla yaşamaya devam etmenin de bir anlamı yok' ifadesi kendilerinin kabul ettiği bu değişimin tüm vatandaşlarca, parti seçmenleri ve farklı kesimlerce, kabul edilmesine yönelik isteği beyan etmektedir. Kılıçdaroğlu'nun konuşmalarında yer verdiği bu parti geçmiş bilinci bir bakıma kendisinin uzatmış olduğu zeytin dalı olarak da nitelendirilebilir. Dini olanın dünyevi olandan ayrıldığı, seküler alanın hala canlı olduğu ancak farklı inanç ve kimliklerin de göz ardı edilemeyecek derecede kamusal alanda hissedildiği bir post-seküler düzenin, iç içe geçmişliğin gerektirdiği bir politika izlenmektedir. Laiklik politikasındaki bu gibi değişimler, ihtiyaçtan öte CHP'nin din ile ilişkisine yönelik kamuoyunda var olan olumsuz algıyı yeniden şekillendirme girişiminin bir ürünü olarak da yorumlanabilir.

'CHP, muhafazakâr çevrelerde elitist olarak görülüyorsa bunun sorumluluğunu muhafazakâr çevrelere yıkmak doğru değil. Dönüp kendimize bakmalı ve sorgulamalıyız'.³²³ Kılıçdaroğlu'nun, bu açıklaması bir bakıma ülkenin laiklik geçmişinin sonuçlarını kabul ettiği anlamını taşımaktadır da denebilir. Kılıçdaroğlu partisinin tarihini, sahip olduğu görüşlerin bilincinde olarak, yeni bir dönemde toplumsal ve siyasi değişikliklere ayak uydurarak hareket etmektedir. Açıklamalarında 'kendimizi sorgulamalıyız' sözleri ile parti tabanı ve seçmenlerine de aynı doğrultuda mesajlar vermektedir. Verdiği mesajları kamuoyu iletişim araçları ile duyurması da toplumda yer alan farklı seçmen kesimlerine yapmış olduğu bir duyuru niteliğindedir: Yaşanan fikri değişimin duyurusu. CHP'nin halkın partisi olduğunu³²⁴ iddia etmesi toplumdaki tüm grupları sahiplenici bir profil çizme isteğidir. CHP'nin adeta bir reddi miras yaparak geçmişten gelen kalıplaşmış 'Alevilerin partisi' şeklindeki toplumsal düşünce tabularını yıkıp, klasik çizgisinin dışında tüm yurttaşları eşit derecede kapsayıcı ve kucaklayıcı bir vizyona sahip olduklarının izlenimini vermektedir. CHP

halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma,

[5.4.2021]

³²³ A.g.e.

³²⁴ A.g.e.

değişen Türkiye gerçeklerine sessiz kalamayarak bu değişimin bir parçası olacak hale gelme niyetiyle hareket etmektedir.

Kılıçdaroğlu ve onun önderliğindeki CHP’de laiklik, demokrasi kültürü ile yeniden inşa edilmeye, yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu hususta başörtüsü konusunda partisine yönelik yapmış olduğu öz eleştiriye ek olarak, dönemsel farklılığı ortaya koymak maksadıyla Kılıçdaroğlu’nun bu tartışmalı alan hakkındaki düşüncelerine de bakılmalıdır. ‘Bu tartışma artık Türkiye’nin gündeminden çıkmalı. Yok böyle bir tartışma yani, yok yani. İnsanlar kadının kılık kıyafetiyle uğraşmak diye bir şey olmamalı Türkiye’nin gündeminde’.³²⁵

*Başörtüsü konusunu Türkiye’nin temel sorunu haline getiren partilerden birisi CHP kabul edelim. ...Kadının kılık kıyafetle erkeklerin uğraşması asla doğru değildir. Kadınlar arzu ettikleri gibi giyinirler, onların dediğim gibi değerleri vardır, değer ölçüleri vardır, aileden gelen kültür vardır, mahalleden, kentten gelen kültür vardır, kırsalda yaşadığımız kültürler vardır. İster inancı dolayısıyla ister başka bir gerekçeyle başörtüsü takar. Takar tabi yani şimdi başörtüsü taktı diye insanlar suçlanır mı Allah aşkına? Ya da işte kılık kıyafetini beğenmediniz diye insanlar suçlanır mı? 21. Yüzyıldayız artık.*³²⁶

Kılıçdaroğlu, partisine yönelik yapmış olduğu öz eleştiri cümlesini, şayet bu konuda dürüst olmazsa samimi de olamayacağından dolayı gerekli görmektedir³²⁷. En başından itibaren parti gelenek ve tarihine saygılı bir şekilde kendi söylem ve politikalarını ifade eden Kılıçdaroğlu, CHP’de yaşanan değişimin bir başka noktasını da başörtüsü konusunda yapmış olduğu bu eleştiri ile ortaya koymuş denebilir. Genel

³²⁵ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV Canlı Yayınına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tv-canli-yayinina-katildi-2-ocak-2021?q=ba%C5%9F%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BC>, [8.5.2021]

³²⁶ ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleri-yle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

³²⁷ A.g.e.

başkan olduğunda ülkenin temel bir problemi olarak görülen başörtüsünü, üniversitelerde yaşanan yasaklara karşı olduklarını şahsen dile getirerek çözüm arayışını desteklediğini de ifade etmektedir. ‘Dönemin YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan’a bir konuşmamızda telefon ettim dedim ki, biz hepimiz çocuklarımız daha iyi okusunlar diye bir sürü fedakarlıkta bulunuyoruz, çocuklarımız gitsinler okusunlar, üniversitelerini bitirsinler, iş sahibi olsunlar diye. Başörtüsü yasağını kaldırım dedim yazıktır günahtır diye’.³²⁸

Kılıçdaroğlu’nun üniversite ile dinin kamudaki görünürlüğüne desteklemiş olmakta, geçmişten bu yana kabul görmeyen başörtünün hoşgörüsü ile karşılanmasını ifade ederek, CHP’ye biçilen ‘başörtüsü karşıtları’ şeklindeki kalıpları da yaptığı öz eleştiri ile kabul etmektedir. Kılıçdaroğlu’nun 21.yy’da bu konuların sorun olarak gündeme gelmesini doğru bulmayışı zaman ilerledikçe değişen çağın, değişen dinamiklerin varlığını kabul edişisi de denebilir. Başörtüsünün geçmişin CHP’si tarafından yasaklanması katı bir şekilde uygulanan laiklik politikalarının bir sonucu iken günümüzde bunun problem edilmemesinin gerekliliği de yine benimsenen laiklik politikası ile ilgilidir. Ancak günümüzde benimsenen hali ile laiklik, kontrol eden baskı kurandan ziyade özgürlüklerin koruyucu ilkesi olarak kabul edilir.

Bir başka konuşmasında ise başörtüsüne yönelik siyasilerin nasıl bir pozisyonda duracağından bahsederek, gündemi meşgul eden bir sorun olmaktan çıkarılması gerektiğini tekrar ifade eder:

Bu tartışma artık Türkiye’nin gündeminden çıkmalı. ...Bizim görevimiz ne siyasetçi olarak? Siyasetçi olarak bizim görevimiz herkese saygı duymaktır. Biz kimsenin kimliğiyle uğraşmıyoruz, yaşam tarzı ile uğraşmıyoruz, inancıyla uğraşmıyoruz. Neden? Bakın, kimlik konusu dünyanın en zengin kimliğine sahip bir ülkeyiz biz. Her kimlikten insanımız var bu da bizim bir zenginliğimizdir. Hepimiz aynı Allah’a, aynı kitaba, aynı peygambere inanıyoruz büyük ölçüde bakıldığı zaman. Farklı inançlardan olan

³²⁸ A.g.e.

*insanlarımızda var. Onlara saygı duymak zorundayız, yaşam tarzları farklı olan insanlar var onlara da saygı duymak zorundayız.*³²⁹

Kılıçdaroğlu için siyaset ve din, toplumun geleceğinde oldukça işlevsel bir konumdadır. Dini kontrol eden anlayıştan ziyade din ve vicdan özgürlüğü anlayışı benimsenmeye başlanmıştır. Başörtülü adayların partide yer alabileceğine vurgu yapan Kılıçdaroğlu, 31 Ekim gününde AK Parti'nin meclise giren türbanlı dört adayı için de bu gelişmelerden dolayı çok mutlu olduğunu da dile getirmektedir.³³⁰ Ona göre her alanda öncelenen akıl olup, iş ehline verilerek kişinin dini inanışına veya yaşam biçimine göre değerlendirilmemelidir.³³¹ Kılıçdaroğlu ile CHP yönetiminden birçok kişinin fikri kamusal alandaki türban yasağının daha önceleri kaldırılmış olması gerektiği yönündedir. Bu gibi söylemler esasında CHP'nin çok yabancı olduğu söylemler olarak dikkati çekmektedir çünkü bakıldığında CHP'nin önceki dönemlerinde katı bir tutum sergiledikleri parti tabanında başta genel başkan Kılıçdaroğlu tarafından kabul edilen geçmiş zaman gerçekleridir.

Türkiye'de başörtüsünün lakilik bağlamında tartışıldığı görülmektedir. Devletin laik olabilmesi için kadın yurttaşlarının başlarının açık olmasına dair yaygın görüş CHP'nin öncesinde benimsemiş olduğu laiklik ile sekülerin birbiri yerine kullanıldığı yanlış bir düzlemidir. Başörtüsü konusu toplumsal olarak bireylerin kendi teolojik tercihlerinin bir sonucudur. Bu bahsi geçen laikliği seküler anlamında kabul ettiğimizde, partinin farklı bir dönemde olduğu görülmektedir. Baykal dönemi de dahil

³²⁹ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halktv Canlı Yayınına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tv-canli-yayinina-katildi-2-ocak-2021?q=Ba%C5%9F%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BC>, [27.4.2021]

³³⁰ 'Kılıçdaroğlu'ndan İlk Türban Yorumu: Bugün Çok Mutluyum', T24, <https://t24.com.tr/haber/kilicdaroglundan-ilk-turban-yorumu-bugun-cok-mutluyum,243042>, [15.5.2021]

³³¹ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun Cumhuriyet Yazıları (III): Cumhuriyeti Demokrasiyle Taçlandıracağız, Sol Budur!', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-cumhuriyet-yazilari-iii-cumhuriyeti-demokrasiyle-taclandiracagiz-sol-budur?q=Din>, [10.4.2021]

olmak üzere kamusal alanda istenmeyen başörtüsü, Kılıçdaroğlu dönemi ile kendine daha rahat bir hareket alanı bulmuştur yorumu yapılabilir.

Klasik sekülerleşme tezlerinden birisi, modernleşmenin etkisiyle dinin gerek toplumsal gerekse de bireysel bilinç düzeylerinde gerileyeceği hatta aşama aşama önce yönetimden, sonra kamusal alandan en sonunda da bilinç düzeyinden çekilerek tamamen yok olacağı şeklindedir.³³² Dünyadaki bilimsel gelişmeler, endüstriyel kapitalizm ve kentleşme süreçlerinin etkisiyle, ‘insan yaşamında başta din olmak üzere doğaüstü değerlerin-öğretilerin öneminin eskiye nazaran azalması, toplum içinde ruhani şeylere karşı kayıtsızlığın artması ve doğaüstü alanla ilgili kimliklerin toplumsal alanda daha az belirleyici role sahip olması beklenmektedir.’³³³ Ancak zaman içerisinde seküler olan ile dini olanın iç içe geçtiği, dinin yeniden görünür bir hal aldığı bir dönem söz konusu olmaya başlamıştır. Post-seküler olarak Jürgen Habermas tarafından isimlendirilen bu süreç kendini hem toplumsal hem de siyasal alanda göstermektedir. Bir bakıma dinin modern dünya ile uyumlu bir hale gelişini post-seküler toplumun getirisi olarak da tanımlayabiliriz. Habermas’ın bahsetmiş olduğu dinin kamusal alandaki görünürlüğünden yola çıkarak Kılıçdaroğlu dönemine bakıldığında, partinin önceki dönemleri ile bir kıyaslama yapılabilir. Kendisine en yakın örnek olarak Deniz Baykal’ı ele alırsak iki liderin de birbirinden çok farklı bir politika izlediği görülmektedir. Baykal, başörtüsünün kamuda görülmesini laikliğe yönelik büyük bir tehdit olarak kabul ederken³³⁴ Kılıçdaroğlu laikliği din ve vicdan özgürlüğü olarak görmüş, farklı inanç ve fikirlerin özgürlüğünden, sorumlu olduğunu dile getirmiştir.³³⁵

³³² Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*

³³³ A.g.e., 121

³³⁴ ‘Çankaya’da Türban Türkiye’yi Krize Sokar’, Radikal, <http://www.radikal.com.tr/politika/cankayada-turban-turkiyeyi-krize-sokar-748959/>, [9.2.2021]

³³⁵ ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk’te Yayınlanan Şirin Payzın ile ‘Ne Oluyor?’ Programında Gündeme İlişkin Soruları Yanıtladı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turkte-yayinlanan-sirin-payzin-ile-ne-oluyor-programinda-gundeme-iliskin-sorulari-yanitladi?q=Laiklik>, [15.5.2021]

Kılıçdaroğlu'nun yeni CHP'sinde bir yenilenme anlayışının hâkim olup, esas amacın halkla bütünleşmek, halkla bütünleşerek iktidar alternatifi haline gelmek olan bir değişimin söz konusu olduğu söylenebilir. Aslında bunun bir yönü ile de Baykal dönemi CHP'sini geride bırakma uğraşı olduğu söylenebilir. Kılıçdaroğlu'nun laiklik vurgusunu politik arenadan çekmesi ve ekonomik sorunları ön plana çıkarması, kamusal alan ve din tartışmalarında farklı bir siyaset izlemesi gibi politikalar onun klasik CHP seçmeninden, muhafazakâr toplumsal ve siyasal kitleye açılmak isteyen bir CHP'ye önderlik etme eğiliminde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Devletlerin dindar vatandaşlarının kimliklerini özel ve kamusal alanlara bölmeleri ve onların inançlarını seküler bir dile döndürmelerini talep etmeleri, Habermas'ın eleştirdiği bir durumdur.³³⁶ Bu sebeple post-seküler toplumda seküler vatandaşların da birtakım beklentileri karşılamaları istenmelidir. Seküler grupların dindar vatandaşlara ait hala diri tutulan kavramlar ile cemaat yaşantısı, toplumsal patolojiler, başarısızlığa uğramış yaşam projeleri gibi birçok alanda dersler çıkarabilirler. Bu 'çift taraflı bir öğrenme süreci'dir.³³⁷ Bu süreç ile hedeflenen; seküler bir toplumda dinin muhafaza edilerek, varlıklarını sürdürmelerine destek olup, toplulukların arzu ettikleri hedeflerin gerçekleştirilmesinde ihtiyaç duydukları motivasyonu sağlamaktır. Kısaca dindar ve seküler vatandaşların birbiriyle olan siyasi ilişkileri için olumlu sonuçlar üretilmesi durumudur.

Tüm bunlar ışığında Kılıçdaroğlu'nun söylem ve politikaları, Habermas'ın post-sekülerizmde bahsettiği, çift taraflı öğrenme sürecinde seküler kesime yönelik gerçekleşmesi gereken değişimleri içerip içermediği yönünde bir araştırmaya dayandırılmıştır. Kılıçdaroğlu'nun dinin kamusal alanda varlığına yönelik ılımlı düşünceleri, birçok konuda partisinin tarihine ters düşecek yönde hareket etmesi onun seküler kesim içerisinde başlamış olan değişimin siyasi parti ayağını oluşturduğunu göstermektedir. Elbette ki seçim zaferini, iktidara gelme arzusunu, seçmen sayısının artırılması gibi etkenlerin varlığı yok sayılmasa da bu bölümde de sık sık dile getirilen, seküler dönemin tamamen bitmediği, seküler ve post-sekülerin iç içe yaşadığı unutulmamalıdır. Laiklik ve seküler kavramlarının tanımları ilk başlık altında

³³⁶ Habermas, *Kamusal Alanda Din*, 183-206

³³⁷ Buhari, '*Türkiye Demokrasisinde Toplumsal Güveni ve Dayanışmayı Pekiştirmek: Post-Seküler Toplum ve Siyasal Hikmet*', 112

yapılmaya çalışılmıştı. Kavramların tek bir anlamı olmasa da bulundukları farklı coğrafyalardan ötürü gerçekleşen evrilme ve de değişim kaçınılmazdır. Bu sebeple sekülerleşme de post-sekülerleşme de bulundukları toplumun farklı dinamiklerinden dolayı farklı şekillerde cereyan etmektedir. Bu sebeple hiçbir zaman kesin ve net yargılara ulaşmak mümkün değildir. Ancak Türkiye özelinde seküler vatandaşların yaşamış oldukları değişimlerin anlaşılması için ele aldığımız CHP'nin son ve görevine halen devam etmekte olan parti lideri örneği ile bir karşılaştırma yaptığımız taktirde, bir değişimin yaşandığı, bu değişimin de Habermas'ın tanımlamalarına büyük ölçüde uyumluluk gösterdiği fark edilmektedir.

SONUÇ

Araştırmanın giriş bölümünden de hatırlanacağı üzere, tez çalışma konusu ile bağdaştırılan bir dizi örneğinden kısaca bahsedilmişti. ‘Bir Başkadır’³³⁸ isimli bu Türk dizisinin dikkat çekici bir sahnesine yer verdiğimiz kısımda, psikiyatr olarak görev yapan, ülkenin seçkin okullarında eğitim görmüş, aydın kesimin temsilcisi olan Peri isimli kadın karakterin konuşması yer almaktadır. Peri bu sahnede, yine kendi gibi bir meslektaşı olan arkadaşına, başörtülü bir danışanı ile ilgili yaşadıklarını anlatmaktadır. Dizide içsel tartışmalarına şahit olunan karakter, başörtülü kişilere karşı engel olamadığı bir öfkenin varlığından söz ederek, toplumdaki muhafazakâr kesimin temsilcisi olarak gördüğü kişilere karşı sahip olduğu rahatsız edici duyguları gözler önüne serer. Kurgusal olsa da bahsedilen bu toplumsal kesim çatışması, günümüz Türkiye’sinin gerçekleri ile de örtüşüyor mu sorusunu zihinlere getirmektedir. Dizinin ileriki sahnelerinde Peri karakteri, istemsiz olarak gösterdiği psikolojik tepkinin farkına vardıkdan sonra, başörtülü danışanı ile arasına çektiği seti elinden geldiğince ortadan kaldırmaya çalışır. Senaryo boyunca karakterin yaşamış olduğu değişiklik, gerçek hayattaki Türkiye’de seküler kesimin de yıllar içerisinde değişip değişmediği sorusunu akıllara getirmektedir. Bu çalışmada Cumhuriyet Halk Partisi merkeze alınarak, özellikle 2010 sonrası döneme, Kemal Kılıçdaroğlu dönemine bakılmıştır. Dizi ile bağdaştırılarak, Türkiye’de seküler kesim içerisinde bir değişimin yaşanıp yaşanmadığı, ülkenin gerçekten ‘bir başka’ olup olmadığı soruları sorularak, 2010 sonrası dönemde, Kemal Kılıçdaroğlu CHP’sinin sahip olduğu laiklik söylemlerinin post-seküler toplumu yansıtıp yansıtmadığına bakılmıştır.

Türkiye’de post-sekülerizmin varlığını sorgulayan bu tez çalışması; 2010 sonrası dönemdeki CHP’nin laiklik politikalarını, bu kavram çerçevesinde incelemeye çalışmıştır. Parti genel başkanı olarak Kemal Kılıçdaroğlu’nun laiklik söylemlerine yönelik bir analize dayandırılan çalışmada, post-sekülerizm kavramını literatüre kazandırmış olan Habermas’ın, toplumsal dönüşüm için gerekli gördüğü ‘zihniyet

³³⁸ Oya (Yönetmen), *Bir Başkadır*

değişimi³³⁹ iddiası temel alınmıştır. Literatürde yer alan Türkiye'ye yönelik incelemelerin; hükümetlerin laiklik politikalarının tarihsel analizine (Bilgili, Buhari, Kuru), muhafazakâr kesime (Gökarıksel, Secor), muhafazakâr kesimin siyasi elitlerine yönelik incelemelere (Korunalp) veya toplumsal bulgulara (Ertit, Göle) dayandırıldığı görülmüştür. Bu çalışma ise, CHP'nin 2010 sonrası laiklik söylemlerini merkezine alarak literatürde, CHP genel başkanlarına, onların temsil ettiği seküler kesime yönelik bir incelemenin bulunmayışından kaynaklı eksikliği, bir miktar da olsa gidermeyi hedeflemiştir.

Çalışmanın temel analiz konusunu oluşturup, literatürdeki çalışmalardan inceleme alanı olarak farklılık gösteren kısım; CHP'nin 2010 sonrasındaki söylemlerinin post-sekülerizm açısından değerlendirildiği bölümdür. Genel başkanlık görevinde bulunan Kemal Kılıçdaroğlu'nun, din ve siyaset ilişkisine yönelik olan politika ve tutumları yakın mercek altına alınmış ve yapılan incelemeler sonucunda çeşitli kategoriler altında toplanan veriler, Habermas'ın zihniyet değişimi için gerekli gördüğü unsurlar ışığında da yorumlanmıştır.

Bu tez çalışmasında öncelikli olarak, teorik bir çerçeve oluşturmak amacı ile, laiklik, sekülerizm gibi temel kavramlara değinilmiş, post-sekülerizm kavramı, Habermas etrafında detaylıca incelenmeye çalışılmıştır. Ardından, parti genel başkanlarının söylemlerinin CHP'yi temsil ettiği anlayışıyla, Mustafa Kemal Atatürk ile başlayıp, Deniz Baykal'ın görev süresi de dahil olmak üzere, parti liderlerinin laiklik söylemlerine bakılmıştır. Yapılan bu tarihsel incelemede Atatürk dönemi politikalarının, CHP'nin sonraki dönemlerde benimsediği din ve siyaset anlayışında temel yapı taşı rolünü üstlendiği görülmüştür. Modernleşme için tehlike olarak algılanan din, bu dönemde laiklik ilkesinin totaliter ve baskıcı bir ideoloji haline gelmesine sebep olmuştur. Atatürk'ün ardından parti genel başkanı olan İsmet İnönü döneminde ise, çok partili hayatın getirisi olarak farklı kesimlerin siyasi arenadaki yükselen sesi, laiklik ilkesinin başlarda katı ve baskıcı iken, zamanla yumuşayarak dini öğelerin kamuda yer etmesine razı olmuştur. Bülent Ecevit döneminde ise benimsenen bu yeni politika, geleneksel ve dindar kitlelere yaklaşma eylemi ile devam ettirilmiştir. Halkın dini ibadet ve inanışlarına saygılı bir laiklik anlayışından bahsedilerek, ilkeye

³³⁹ Habermas, *Notes on Post-Secular Society*, 20

daha özgürlükçü bir yorum getirilmiştir. Siyasi kısıtlamalar sebebi ile kapatılıp, Deniz Baykal'ın genel başkanlığı ile tekrar siyasi arenaya dönen CHP döneminde ise merkeze, tek parti zihniyetine ait siyasal öncelikler alınmıştır. Politikaların sınırlarını belirleyen kavramlar; başörtüsü, türban, dini istismar ve irtica gibi kavramlar olmuş, sosyal demokrasi söylemleri ile birlikte de tamamen devlete ait olarak görülen kamusal alanın oluşumunda, laiklik temel taş olarak kullanılmıştır. Genel olarak radikal İslami hareketlere karşı politikalar benimsenerek, laiklik ilkesinin ülkeye teokratik devlet anlayışının getirilmesini engelleyeceğine inanılmıştır. Her ne kadar yeni bir sol anlayışla başlandığı düşünülse de bu dönem laiklik adeta rejimi koruyan bir misyon edinmiş, AK Parti iktidarı ile de bu koruma çabası daha da önem kazanmıştır.

2010 yılında Baykal'ın istifası ile, parti genel başkanlık görevine seçilmiş olan Kemal Kılıçdaroğlu ise halen bu görevde olup partiye başkanlık etmektedir. Türkiye'deki seküler kesimi temsilen görüşlerini incelediğimiz Kılıçdaroğlu önderliği ile CHP dönemi, araştırmanın analiz bölümünü temsil etmektedir. Partinin resmi internet sitesinde yer alan konuşmaların kaynaklık ettiği kısımda, farklı anlamlar barındırarak partinin politikalarına referans olan ve birçok yerde de kendi kendini tekrar eden veriler, geçmiş dönem laiklik anlayışları da göz önüne alınarak, Kılıçdaroğlu'nun laiklik ile ilgili söylemleri niteliksel içerik analizi yöntemine uygun olarak ilk etapta içeriklerine göre kodlanmış, sonrasında kodlanan söylemler kategoriler haline getirilmiştir. Bunlar ışığında da Kılıçdaroğlu'nun laiklik ile ilgili söylemleri altı kategori çerçevesinde bir araya getirilmiştir. Bu kategoriler: i) Sosyal devlet algısında laiklik, ii) siyasi alanda din ve devlet işlerinin bir ayrımı olarak laiklik, iii) inanç hürriyetlerinin temini olarak laiklik, iv) kutuplaşma karşıtı olarak laiklik, v) meşruiyetini siyasi ve dini referanslar ile pekiştiren laiklik ve vi) özeleştiriyeye kaynaklık eden laiklik şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu sınıflandırmalar kapsamında Kılıçdaroğlu ve CHP'sine yönelik bir inceleme yapılmıştır.

i) Sosyal Devlet Algısında Laiklik

CHP'ye yönelik yapılan dönemsel incelemeler sonucunda, Kılıçdaroğlu'nun önderliğindeki CHP'de yaşanan en önemli değişikliklerden bir tanesinin, partinin eski klasik laiklik anlayışındaki değişim olduğu görülmüştür. Bu değişimin görülebildiği yerlerden birisi de Kılıçdaroğlu'nun söylemlerinde sıklıkla bahsettiği sosyal devlet

olgusu olmuştur. Kılıçdaroğlu bu politikası ile ideolojik siyaseti arka plana alarak ekonomik ve toplumsal sorunları ön plana çıkarmıştır. Özellikle onun döneminde yaşanan paradigmatic değişimler laiklik, başörtüsü gibi birçok tartışma konusunun siyasi gündemin dışına itilmesine zemin hazırlamıştır. Bu şekilde de artık CHP, gündemini sosyal ve ekonomik problemler ile doldurur hale gelmiştir. Laiklik ile ilgili söylemlerin azalması, geçmiş dönemlere kıyaslandığında, ülkede ona dair herhangi bir tehlike arz edecek durumun bulunmadığına yönelik bir inanıştan kaynaklanmaktadır. ‘Ben bugün için laikliğin tehlikede olduğunu düşünmüyorum. Eğer tehlikede dersek bunun altını doldurmak lazım, askıda kalır, gerekçelendiremem’.³⁴⁰ Açıklamalarında bulunan Kılıçdaroğlu, şayet laikliğe takılı kalınırsa asıl elden gidenin sosyal hukuk devleti olgusu olacağını dile getirmiştir.³⁴¹

ii) Siyasi Alanda Din ve Devlet İşlerinin Bir Ayrımı Olarak Laiklik

Kılıçdaroğlu her CHP’li gibi laiklik söylemini önemseyen ve sürekli olarak da bu kavramı dile getiren bir kişidir. Türkiye’nin laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu sıklıkla ifade eder.³⁴² ‘Dini siyasete alet edenler, dine inanmayan, inançları olmayanlardır. Her vatandaşım bilmeli ve inanmalı, kim dini, siyasete alet

³⁴⁰ Şükrü Küçükşahin, ‘Bugün İçin Laiklik Tehlikede Diyemem’, Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bugun-icin-laiklik-tehlikede-diyemem-15837090>, [8.5.2021]

³⁴¹ ‘Asıl Elden Giden Sosyal Hukuk Devleti...’, Cumhuriyet, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/asil-elden-giden-sosyal-hukuk-devleti-191052>, [14.5.2021]

³⁴² ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, NTV’de Katıldığı ‘Liderler Konuşuyor’ Programında Gazeteciler Oğuz Haksever, Murat Yetkin ve Ali Bayramoğlu’nun Gündeme İlişkin Sorularını yanıtladı- Anayasanın İlk 4 Maddesi Bizim İçin Tartışma Konusu Olamaz’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-ntvde-katildigi-liderler-konusuyor-programinda-gazeteciler-oguz-haksever-murat-yetkin-ve-ali-bayramoglunun-gundeme-iliskin-sorularini-yanitladi-anayasanin-ilk-4-maddesi-bizim-icin-tartisma-konusu-olamaz-27-ekim-2015?q=Laiklik>, [15.5.2021]

ediyorsa ona oy vermemeli'³⁴³ diyen Kılıçdaroğlu, laiklik tanımında, din ve devlet işlerinin ayrımının insanların inançlarına karşı müdahale edilmemesi³⁴⁴ anlamına geldiğini dile getirmektedir. Kılıçdaroğlu'nun dinin siyasetten uzaklaştırılmasından kastı katı bir şekilde devletin dini yöneterek onu siyasi alandan ötelemesi değildir. Cumhuriyet dönemi laikliğinde devletin dine olan hakimiyeti onu tümüyle kamudan uzaklaştırmak üzere kurulu bir politikaya dayanmaktaydı. Ancak toplumların sekülerleşmesi, devletlerin laikleşmesi gibi yasalar ile mümkün olamayacağından her ne kadar katı bir politika izlenmiş olsa da zaman içerisinde dinsel yaşamın sürerek etkisinin artmasına engel olunamamıştır. Kılıçdaroğlu liderliğindeki CHP'nin ise, bu değerlerin toplumda genişçe yer edindiği bir döneme denk geldiği söylenebilir. Bir bakıma Kılıçdaroğlu'nun benimsediği laiklik anlayışı; Ahmet Kuru'nun, devletin dini öğelerin kamusal alandaki görünürlüğüne göz yumduğu, 'pasif' bir pozisyonda olduğu laiklik anlayışı olarak tanımladığı, devletin kapsayıcı öğretiler karşısında tarafsız kaldığı bir laiklik olan 'pasif laiklik'³⁴⁵ anlayışı ile benzetilebilir. Laik bir devlet için seküler bir toplumun zorunlu olmadığı³⁴⁶ fikri benimsenmiş de denebilir. Çünkü Türkiye'deki toplumsal çeşitlilik ve farklılık, siyasi partiler arasında da kesin çizgilerin çizilmesine engel bir durum teşkil etmektedir.

iii) İnanç Hürriyetlerinin Bir Temini Olarak Laiklik

Kılıçdaroğlu'nun laiklik anlayışının bir başka tanımlaması ise, inanç özgürlüğünün temininde ona biçtiği görevidir. 'Laiklik bütün inançların güvencesidir. Herkes istediği

³⁴³ 'Kılıçdaroğlu: Ben de Dindar Bir İnsanı', Dünya Bülteni,

<https://www.dunyabulteni.net/guncel/kilicdaroglu-ben-de-dindar-bir-insanim-h330045.html> , [11.2.2021]

³⁴⁴ 'CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

³⁴⁵Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*, 14

³⁴⁶ Dellaloğlu, *Türkiye Modernleşmesinin Politik Teolojisi*, 155

şekilde, istediği yerde, ortamda ibadetini yapabilir'³⁴⁷ diyen Kılıçdaroğlu, kişilerin birbirlerinin sahip oldukları inançlarına yönelik müdahale edilmemesi gerektiğini, Allah ile kişi arasına kimsenin girmeyeceğini belirterek laikliğin özünün bu olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁸ 'Türkiye Cumhuriyetini çağdaş kılan, uygar kılan, saygın kılan bir kural varsa o kuralın özünde laiklik vardır. Laiklik insan olmaktır, insana saygı duymak demektir. ...Benim insana duyacağım saygının özünde onun inancına saygı göstermektir. Bunun adı da laikliktir'.³⁴⁹ Kılıçdaroğlu'nun açıklamalarında yer verdiği farklı inançların hürriyetini gözetme konusundaki hassasiyeti, laikliğin baskıcı yapısından sıyrılarak esas anlamına göre hareket etmesini temel almaktadır.

iv) Kutuplaşma Karşıtı Olarak Laiklik

Kılıçdaroğlu, siyasi görüş ayrılıklarından ziyade toplumdaki kutuplaşmaların ortadan kalkmasını hedefleyen politikaları sık sık dile getirerek, 'bütün siyasi tarafların, meslek kuruluşlarının, uzmanların bir araya geldiği; sağcısı, solcusu, ortacısı ne

³⁴⁷ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Habertürk TV'de Katıldığı 'Gündem Siyaset' Programında Gazeteciler Veyis Ateş, Bülent Aydemir ve Yavuz Semerci'nin Sorularını Yanıtladı- Cumhurbaşkanı AKP'nin Eş Genel Başkanı Pozisyonunda, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-haberturk-tvde-katildigi-gundem-siyaset-programinda-gazeteciler-veyis-ates-bulent-aydemir-ve-yavuz-semercinin-sorularini-yanitladi-cumhurbaskani-akpnin-es-genel-baskani-pozisyonunda-28-nisan-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

³⁴⁸ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk Özel Yayınında Hande Fırat'ın Sorularını Yanıtladı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turk-ozel-yayininda-hande-firatin-sorularini-yanitladi-28-temmuz-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

³⁴⁹ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Habertürk TV'de Katıldığı 'Gündem Siyaset' Programında Gazeteciler Veyis Ateş, Bülent Aydemir ve Yavuz Semerci'nin Sorularını Yanıtladı- Cumhurbaşkanı AKP'nin Eş Genel Başkanı Pozisyonunda, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-haberturk-tvde-katildigi-gundem-siyaset-programinda-gazeteciler-veyis-ates-bulent-aydemir-ve-yavuz-semercinin-sorularini-yanitladi-cumhurbaskani-akpnin-es-genel-baskani-pozisyonunda-28-nisan-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

derseniz, bir araya gelip oturup demokratik bir Anayasa yapacağız'.³⁵⁰ vaatleri ile bu konudaki gelecek planlarından bahsetmektedir. 'Hiçbir yurttaşımı ötekileştirme gibi bir anlayışım yok; inancı, kimliği, kıyafeti, rengi ne olursa olsun'³⁵¹ sözlerine ek olarak, bir grubun desteğinden ziyade toplumdaki farklı kesimlerle beraber olabilmek için ülkenin temel problemlerini merkeze alarak onlarla sürekli iletişim halinde olduğunu da belirtmiştir.³⁵² Kılıçdaroğlu, ülke olarak herhangi bir ayrışma ya da bölünme gibi bir lükse sahip olunmadığının altını çizmiş, 'Eğer biz gerçekten demokrasiyi savunuyorsak, gerçekten bu ülkede demokrasi olsun diyorsak, herkes düşüncelerini, herkes inancını, herkes kimliğini özgürce yaşamak istiyorsa ve biz buna destek veriyorsak niye ayrılıyoruz'³⁵³ sözleri ile tartışmaların ayrılmalara sebebiyet vermemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Türkiye'nin demokrasi, ekonomi, dış politika, eğitim ve ardından beşinci sırada yer alan temel sorununun toplumsal barış olduğunu ifade eden Kılıçdaroğlu, bunun çözümünü kutuplaşmadan uzaklaşmada bulmuştur.³⁵⁴ Kılıçdaroğlu'nun yaşam tarzı, etnik kimlik ve inanç üzerinden yapılan

³⁵⁰ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, TBMM CHP Grup Toplantısında Konuştu(28 Temmuz 2020)', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-tbmm-chp-grup-toplantisinda-konustu-28-temmuz-2020?q=Kutupla%C5%9Fma> , [28.3.2021]

³⁵¹ 'Kılıçdaroğlu'ndan Başbakan'a Sert Yanıt', CNN Türk, <https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/10/31/kilicdaroglundan.basbakana.sert.yanit/682599.0/index.html>, [28.12.2020]

³⁵² 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV'de 'İşin Aslı Özel' Canlı Yayımına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

³⁵³ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, TV5 Liderler Turu Programına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-tv5-liderler-turu-programina-katildi-04-mart-2021?q=Kutupla%C5%9Fma> , [9.4.2021]

³⁵⁴ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun 37. Olağan Genel Kurultay Konuşması', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-37-olagan-genel-kurultay-konusmasi?q=Kutupla%C5%9Fma>, [9.4.2021]

siyasetin toplumu kutuplaştırdığına yönelik analizi onun tüm yurttaşları tek bayrak altında toplama ve bu şekilde barışı sağlama inancına yönlendirmiştir.

v) Meşruiyetini Siyasi ve Dini Referanslar ile Pekiştiren Laiklik

CHP'nin parti ve seçmen kesimi, laiklik söylemlerinde Atatürk referansına güçlü bir bağlılık duymaktaydı. Kılıçdaroğlu döneminde de bu geleneğe ek olarak dini unsurların ön plana çıktığı fark edilmeye başlanmıştır. Kılıçdaroğlu'nu dini referansları kullandığı alanlara, laiklikle beraber asıl gündemini oluşturan sosyal devlet olgusu temelinde toplumsal ve ekonomik problemleri de eklemektedir. 'Bir başka önemli görevimiz de vatandaşlarımızın ekonomik, sosyal ve kültürel refahını yükseltmektir. Bu kapsamda ben, sevgili Peygamberimizin 'İçki bütün kötülüklerin anasıdır' hadisinden ilhamla, Hikmet Kıvılcımlı'nın kullandığı 'İşsizlik bütün kötülüklerin anasıdır' sözünü sıklıkla anarım'³⁵⁵ ifadeleri, Kılıçdaroğlu'nun gündeminde ilk sıralara almış olduğu laiklikten ziyade ekonomik problemlerin, salt sosyal devlet olgusunu içeren bir yönelime ek olarak yukarıda bahsi geçen dini argümanlara referans ile dinin kamudaki görünürlüğü için verilebilecek bir örnek olarak dikkat çekmektedir.

vi) Özeleştiriyeye Kaynaklık Eden Laiklik

Kılıçdaroğlu'nun benimsemiş olduğu laiklik anlayışında, geçmişin politikalarına yönelik farkındalık bilincinin varlığı ile, toplumda değişen koşulların varlığı gözlemlenerek hareket edilmektedir. Geçmişe yönelik olan farkındalık bilinci onu parti geçmişini eleştirmeye itmektedir. 'Başörtüsü konusunu Türkiye'nin temel sorunu haline getiren partilerden birisi CHP kabul edelim. Şimdi ben CHP'yi eleştirmedimsem

³⁵⁵ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV'de 'İşin Aslı Özel' Canlı Yayınına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

bu konuda yani size karşı samimi olmamış olurum'.³⁵⁶ 'Muhafazakar vatandaşlarımızla ...diyalog içindeyiz. Geçmişten gelen bazı ön yargılar olmuş olabilir. Ancak bu ön yargılarla yaşamaya devam etmenin de bir anlamı yok'.³⁵⁷ Bu açıklamasında Kılıçdaroğlu'nun, 'geçmişten gelen bazı ön yargılar'dan bahsetmiş oluşu CHP'nin dününden tüm Türkiye gibi kendilerinin de farkında olduğunu, değişimin yaşandığını kendilerinin kabul ettiğini ve yine yukarıdaki açıklamasında yer alan 'bu ön yargılarla yaşamaya devam etmenin de bir anlamı yok' ifadesi kendilerinin kabul ettiği bu değişimin tüm vatandaşlarca, parti seçmenleri ve farklı kesimlerce, kabul edilmesine yönelik isteği beyan etmektedir. Kılıçdaroğlu'nun, partisinin tarihini, sahip olduğu görüşlerin bilincinde olarak, yeni bir dönemde toplumsal ve siyasi değişikliklere ayak uydurarak hareket ettiği söylenebilir.

Sonuç olarak, elde edilen bulgular, Habermas'ın post-seküler toplum tezahürü için gerekli gördüğü, seküler kesime yönelik 'zihniyet değişimi' olgusu çerçevesinde incelendiğinde, Türkiye'de böyle bir toplum yapısının oluşmaya başladığı söylenebilir. Bu çıkarıma kaynaklık eden etmenler şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak, Kılıçdaroğlu'nun benimsemiş olduğu laiklik politikası modelinin, 'pasif laiklik',³⁵⁸ tanımlaması ile olan benzerliği sonucu, kamudaki dini öğelere sert bir tutumdan ziyade pasif bir konum alma eğiliminde³⁵⁹ bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Onun kamusal alandaki başörtüsüne yönelik göstermiş olduğu tutum, bahsi geçen laiklik modeline verilebilecek başlıca örneklerden bir tanesidir. İkinci olarak, ülkedeki çoğunluk her ne kadar Müslüman olsa da Kılıçdaroğlu'nun farklı etnik ve kültürel yapıdaki kişilere yönelik düşüncelerinin, Habermas'ın post-seküler bir toplum için gerekli gördüğü 'zihniyet değişimleri'nden bir başkası olan, sömürgecilikle birlikte

³⁵⁶ 'CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]

³⁵⁷ 'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV'de 'İşin Aslı Özel' Canlı Yayınına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

³⁵⁸ Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik ABD, Fransa ve Türkiye*

³⁵⁹ A.g.e.

farklı coğrafyalara göç eden farklı dini, etnik ve kültürel yapılara sahip olan kişilerin kendi dinlerini yaşama isteğine yönelik artış³⁶⁰ olgusuna paralel bir tutum sergilediği görülmektedir.

Üçüncü olarak, bireylerin cemaatlere dahil olmasını normal karşılayan Kılıçdaroğlu'nun, Habermas'ın laikliğin geçmişte sanılanın aksine devletin dini inanç ve cemaatlere yönelik sırt çevirmesi ve sekülerliğin de dini görüşlerin bilimsellik karşısında yok olarak modernleşen toplum tarafından baskı altına alınması anlamına gelmediğinden bahsedışı³⁶¹ ile benzerlik göstermektedir. Dördüncü olarak, Kılıçdaroğlu'nun inanç hürriyetine dair saygıyı temel alan görüşü, Habermas'ın, kamusal alanda ortak bir dil geliştirmek kaydı ile devlet işleyişinin laik bir temele dayandığı, dinin bireysel olarak kamusal alanda, toplumsal olarak da sivil alanda temsilinde bir sakınca görülmeyeceğine yönelik söylemi³⁶² ile ilişkilendirilmektedir. Beşinci olarak, Kılıçdaroğlu'nun, toplumun farklı kesimleri ile olan iletişime dair politikaları, kutuplaşmanın ülke demokrasisine ve siyasetine verdiği zararlara yönelik söylemleri ve farklı cenahlarca seçimlerde desteklenmeleri, Habermas'ın iddia ettiği, bilim ve din arasındaki üçüncü bir yol izlenimini vermektedir. Altıncı olarak, kişileri farklılıklarını gözetmeksizin milli değerlere eşit derecede hizmet amacı ile, hedeflenen Türkiye'ye ulaşma gayesi güttüğünü belirten Kılıçdaroğlu'nun, Habermas'ın kamusal alanda hiyerarşik bir yapının bulunmayıp, herkese açık olduğu tanımlaması ile benzerlik göstermektedir. Yedinci ve son olarak da Kılıçdaroğlu'nun kullandığı dini referanslar ile, Habermas'ın, dinin kamusal alanda bulunmasının olumlu sonuçları beraberinde getireceğinden bahsi ile, kişilerin dini norm ve kurallara uyarak ahlaki ve vicdani olarak iyileşeceği³⁶³ iddiasına uygunluğu, tüm bu sürecin ülkedeki post-seküler topluma kaynaklık etmesi olarak gösterilebilir. Kılıçdaroğlu döneminde, dinin

³⁶⁰ Habermas, *Notes on Post-Secular Society*

³⁶¹ Habermas, *Kamusal Alanda Din*

³⁶² H. Caner Akkurt, 'Dini İnançlar ve Seküler Toplamlar', Independent Türkçe, <https://www.indytrk.com/node/208081/t%C3%BCrkiyeden-sesler/din%C3%AE-inan%C3%A7lar-ve-sek%C3%BCler-toplamlar>, [17.3.2021]

³⁶³ Habermas, *Kamusal Alanda Din*, 183-206

modern dünya ile uyumlu bir hale gelişi, post-seküler toplumun getirisi olarak tanımlanabilir.

Ancak tüm bunlara ek olarak, CHP'nin laiklik söyleminin post-seküler bir zihniyeti yansıtmadığını düşündüren bazı verilerden de bahsedilebilir. Bunlardan ilki, Kılıçdaroğlu'nun dinin, kişilerin özel hayatında tamamen serbest bir hareket alanına sahip olması vurgusu ile bu şekilde dinin kişisel alana hapsedilmesidir. Klasik sekülerleşme tezinin bir getirisi olarak, dinin kamusal alandan giderek uzaklaşması, onu zaman içerisinde bireysel alan ile sınırlamaktadır. Hatta radikal savunucularına göre din, zaman geçtikçe bilişsel alandan dahi yok olarak tamamen ortadan kalkacaktır.³⁶⁴ Sekülerleşme ile 'inanç pratiği daha kişisel ve öznel bilgi alanlarına doğru çekilmiştir.'³⁶⁵ Bu sebeple de Kılıçdaroğlu'nun özel alandaki din özgürlüğü söylemleri akıllara sekülerizmin varlığını getirmektedir. İkincisi ise, CHP'nin farklı toplumsal kesimlere yönelik göstermiş olduğu kucaklayıcı, hoşgörülü tavrının arkasında, seçim zaferi kaygısının bulunabileceği ihtimalidir. Uzun bir süredir iktidara gelemiyor oluşları, ülkedeki din ve siyaset ilişkisine yönelik politikalarında, dönemsel söylemlere sahip olabileceklerinin de bir göstergesi olabilir. Seçimlerden önceki söylem ve vaatleri, seçim zaferi ile gerçekliğini yitirebilir. Bu doğrultuda bir durumun gerçekleşmesi de Kılıçdaroğlu'nun söylemlerinin post-sekülerizm ile ilgili olmadığını açıkça gözler önüne sermiş olacaktır. Bu çıkarımlar yok sayılmamakla birlikte, Habermas'ın post-sekülerinde, seküler ile post-sekülerin iç içe yaşadığı da elbetteki unutulmamalıdır.

Türkiye'deki seküler kesime yönelik bir çıkarım yapmayı hedefleyerek, CHP genel başkan söylemleri üzerine yapılmış olan bu analiz çalışması, Kemal Kılıçdaroğlu'nun din ve siyaset ilişkisine yönelik düşünce ve politikalarını merkeze alarak oluşturulmuştur. Kılıçdaroğlu'nun söylem analizine dayandırılan bu çalışma, literatürde var olan verileri kullanarak oluşturulmuştur. Türkiye'deki post-seküler toplum sorgulaması çok daha genel bir alanı ifade etmekte olsa da bu çalışma sorunun, CHP parti lideri Kemal Kılıçdaroğlu üzerinden bir yanıtını sunmaya çalışmıştır.

³⁶⁴ Faruk Karaarslan, 'Post Seküler' Din Halleri: Dinin Dijitalleşmesi', *Dijitalleşen Din*, ed. Mete Çamdereli, Betül Önay Doğan, Nihal Kocabay Şener, (İstanbul: Köprü Kitapları, 2015), 18

³⁶⁵ Habermas, *Post-seküler toplum ne demektir?*

Türkiye’de, Habermas’ın post-seküler toplum tezahürü, çeşitli akademisyen ve yazarlarca da sorgulanmıştır. Bu toplumsal süreç sorgulaması, farklı gerekçelere dayandırılarak bazı kişilerce kabul edilirken (Bilgili, Buhari, Göle, Hazır, Kuru), bazı kişiler tarafından reddedilmiştir. (Bekaroğlu, Ertit, Gökarıksel, Secor, Konuralp, Sancar) Tarihsel perspektifte, hükümetlerin benimsemiş oldukları laiklik politikalarının incelenmesi, toplumsal grupların ve bu gruplar arasındaki ilişkilerin analizleri ve toplumdaki demografik değişimler, literatürdeki çalışmaların ülkedeki post-seküler toplum açısından fikir edinilmesi için kullandıkları araştırma yöntemlerinden olmuştur. Araştırmanın literatürde var olan çalışmalardan farkı, incelediği toplumsal kesim temsilcisi olan CHP’nin merkeze alınması ile kendisini göstermektedir. Seküler siyasilerden Kemal Kılıçdaroğlu dönemi CHP’si üzerine yapılan bu çalışmayı göz önünde bulundurarak, gelecekte, muhafazakâr gruplar ve siyasileri merkeze alarak veya cemaatlerin toplumsal varlık boyutlarını inceleyerek yeni araştırmalar yapılabilir. Yapılacak olan çalışmalarda da var olan veriyi kullanmaktan ziyade, görüşmeler ile, aktif olarak gerçekleştirilecek soru cevaplara dayandırılan saha çalışmaları ile veriler oluşturulabilir.

KAYNAKÇA

- ‘3 Ocak 2017 Tarihli TBMM Grup Konuşması’, CHP,
<https://www.chp.org.tr/haberler/3-ocak-2017-tarihli-tbmm-grup-konusmasi?q=Laiklik>, [15.5.2021]
- Ahmedi, E.Ş. ve Ataman, K. (2019). ‘Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Eleştirel Bir Çözümleme’, *Sekülerleşme Tartışmaları*, (M.A. Kirman ve V. Ertit, ed.). Ankara: Kadim Yayınları.
- Akkır, R. (2019). *CHP’nin Din Politikaları*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Akkurt, H. C. ‘Dini İnançlar ve Seküler Toplumlar’, Independent Türkçe,
<https://www.indyturk.com/node/208081/t%C3%BCrkiyeden-sesler/din%C3%A4-inan%C3%A7lar-ve-sek%C3%BCler-toplumlar>, [15.3.2021]
- Albayrak, H. Ş. (2015). ‘Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği’, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 48(48): 185-198
- Altunoğlu, M. (2014). *Geçmişin Yüküyle Yenilik Arayışı*, Ankara: SETA.
- ‘Asıl Elden Giden Sosyal Hukuk Devleti...’, Cumhuriyet,
<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/asil-elden-giden-sosyal-hukuk-devleti-191052>, [14.5.2021]
- Azak, U. *Türkiye’de Laiklik ve İslam*, (A. Alkan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baubérout, J. (2009). *Laiklik, Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*, (A. Er, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baker, A. C. (2010). ‘French Headscarves and The U.S. Constution: Parents, Children, and Free Exercice of Religion’, *Cardozo Journal of Law & Gender*,13(2): 341-358
- Başgil, A.F. (2007). *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul: Yağmur Yayınları.

- ‘Baykal: Değiştim, Geliyorum’, Milliyet,
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/baykal-degistim-geliyorum-5304415> ,
[5.2.2021]
- ‘Baykal’ı Şaşkınlıkla Dinliyorum’, Yeni Şafak,
<https://www.yenisafak.com/gundem/baykali-saskinlikla-dinliyorum-195784>,
[9.2.2021]
- ‘Baykal Türbanlı ve Çarşafı Yeni Üyelere Rozet Taktı...’ , Milliyet,
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/baykal-turbanli-ve-carsafli-yeni-uyelere-rozet-takti-1017038> , [9.2.2021]
- ‘Baykal: Türkiye Umudunu Anayasa Mahkemesi’ne Bağlamıştır’, Hürriyet,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-turkiye-umudunu-anayasa-mahkesine-baglamistir-8200903> , [9.2.2021]
- ‘Baykal: Türkiye Umudunu Anayasa Mahkemesi’ne Bağlamıştır’, Hürriyet,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-turkiye-umudunu-anayasa-mahkesine-baglamistir-8200903> , [9.2.2021]
- Baykal, D. ve Cem, İ. (1992). *Yeni Sol*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bekaroğlu, E. A. (2015). ‘Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi’, *İnsan ve Toplum*, 5(1): 103-122
- Berger, P. L. (2002). ‘Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler’, (İ. Çapcıoğlu, Çev.) *Dini Araştırmalar*, 5(13): 187-198
- Bhargava, R. (2002). ‘What is Indian Secularism and What is It For?’, *India Review*, 1(1):1-32
- Bilgili, A. (2011). ‘Post-Secular Society and the Multi-Vocal Religious Sphere in Turkey’, *Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, 3(2): 131-146
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Buhari, Ö. K. (2018). ‘Türkiye Demokrasisinde Toplumsal Güveni ve Dayanışmayı Pekiştirmek: Post-Seküler Toplum ve Siyasal Hikmet’, 7. *Türkiye*

Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi, Burdur.

Casanova, J. (2010). 'Religion Challenging the Myth of Secular Democracy',
Religion in the 21st Century, (L. Christoffersen et al., ed.), Surrey, Ashgate.

-----, 'Sekülerleşmeyi Yeniden Düşünmek: Evrensel Bir Karşılaştırma', *Tarih
Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3(2)

CHP. (1973). 'Ak Günlere', *Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi*, Ankara:
Ajans-Türk Matbaacılık.

CHP. (2008). 'CHP Parti Meclisi Toplantısında Sunulan Merkez Yönetimi Raporu',
Ankara, https://content.chp.org.tr/file/myk_06subat2008.pdf, [5.2.2021]

'CHP Lideri Kılıçdaroğlu, 'Bir Ülke Bir Kent' Youtube Kanalında', CHP,
<https://www.chp.org.tr/haberler/chp-lideri-kilicdaroglu-bir-ulke-bir-kent-youtube-kanalinda?q=%C4%B0badet>, [30.4.2021]

'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk Özel Yayınında Hande Fırat'ın
Sorularını Yanıtladı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turk-ozel-yayininda-hande-firatin-sorularini-yanitladi-28-temmuz-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, CNN Türk'te Şirin Payzın'la 'Ne Oluyor'
Programına Katıldı', CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cnn-turkte-sirin-payzinla-ne-oluyor-programina-katildi-21-mart-2018?q=Diyanet>, [19.4.2021]

'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun Cumhuriyet Yazıları (III):
Cumhuriyeti Demokrasiyle Taçlandıracağız, Sol Budur!', CHP,
<https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-cumhuriyet-yazilari-iii-cumhuriyeti-demokrasiyle-taclandiracagiz-sol-budur?q=Din>, [10.4.2021]

'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Cumhuriyet'e Konuştu', CHP,
<https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-cumhuriyete-konustu?q=Ayasofya>, [30.4.2021]

'CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun Frankfurter Allgemeine Zeitung
Gazetesinde Yayımlanan 'Türkiye'nin Demokratları Yalnız

Bırakılmamalıdır’ Başlıklı Makalesi’, CHP,

<https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-frankfurter-allgemeine-zeitung-gazetesinde-yayimlanan-turkiyenin-demokratlari-yalniz-birakilmamalidir-baslikli-makalesi?q=Kutupla%C5%9Fma>, [3.4.2021]

‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Habertürk TV’de Katıldığı ‘Gündem Siyaset’ Programında Gazeteciler Veyis Ateş, Bülent Aydemir ve Yavuz Semerci’nin Sorularını Yanıtladı- Cumhurbaşkanı AKP’nin Eş Genel Başkanı Pozisyonunda, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-haberturk-tvde-katildigi-gundem-siyaset-programinda-gazeteciler-veyis-ates-bulent-aydemir-ve-yavuz-semercinin-sorularini-yanitladi-cumhurbaskani-akpnin-es-genel-baskani-pozisyonunda-28-nisan-2016?q=Laiklik>, [15.5.2021]

‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV Canlı Yayınına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tv-canli-yayinina-katildi-2-ocak-2021?q=ba%C5%9F%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BC>, [8.5.2021]

‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Halk TV’de ‘İşin Aslı Özel’ Canlı Yayınına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-halk-tvde-isin-asli-ozel-canli-yayinina-katildi-06-kasim-2019?q=Kutupla%C5%9Fma>, [5.4.2021]

‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, İngiltere’nin Başkenti Londra’da Türk Vatandaşlarıyla Bir Araya Geldi’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-ingilterenin-baskenti-londrada-turk-vatandaslariyla-bir-araya-geldi-6-aralik-2017?q=Alevi>, [9.4.2021]

‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun İstanbul’da Yaptığı Basın Açıklaması’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-istanbulda-yaptigi-basin-aciklamasi-25-eylul-2019?q=Hz.%20Ali>, [8.5.2021]

- ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu ‘Liderler Fox’ta Programına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-liderler-foxta-programina-katildi?q=Dindar>, [14.04.2021]
- ‘CHP Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Milliyetçi İmam Hatipliler Derneği Üyeleriyle Görüştü’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskan-kemal-kilicdaroglu-milliyetci-imam-hatipliler-dernegi-uyeleriyle-gorustu?q=Dindar>, [14.04.2021]
- ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, NTV’de Katıldığı ‘Liderler Konuşuyor’ Programında Gazeteciler Oğuz Haksever, Murat Yetkin ve Ali Bayramoğlu’nun Gündeme İlişkin Sorularını yanıtladı- Anayasanın İlk 4 Maddesi Bizim İçin Tartışma Konusu Olamaz’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-ntvde-katildigi-liderler-konusuyor-programinda-gazeteciler-oguz-haksever-murat-yetkin-ve-ali-bayramoglunun-gundeme-iliskin-sorularini-yanitladi-anayasanin-ilk-4-maddesi-bizim-icin-tartisma-konusu-olamaz-27-ekim-2015?q=Laiklik>, [15.5.2021]
- ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, TBMM CHP Grup Toplantısında Konuştu(28 Temmuz 2020)’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-tbmm-chp-grup-toplantisinda-konustu-28-temmuz-2020?q=Kutupla%C5%9Fma>, [28.3.2021]
- ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, TV5 Liderler Turu Programına Katıldı’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-tv5-liderler-turu-programina-katildi-04-mart-2021?q=Kutupla%C5%9Fma>, [9.4.2021]
- ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu: Vatandaşımız İlk Seçimde İktidarı, Demokrasiden Yana Olanlara Verecek’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-vatandasimiz-ilk-secimde-iktidari-demokrasiden-yana-olanlara-verecek?q=31%20Mart>, [28.3.2021]
- ‘CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun 37. Olağan Genel Kurultay Konuşması’, CHP, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani->

[kemal-kilicdaroglu.com.tr/37-olagan-genel-kurultay-konusmasi?q=Kutupla%C5%9Fma](http://www.kemal-kilicdaroglu.com.tr/37-olagan-genel-kurultay-konusmasi?q=Kutupla%C5%9Fma), [9.4.2021]

‘Çankaya’da Türban Türkiye’yi Krize Sokar’, Radikal,
<http://www.radikal.com.tr/politika/cankayada-turban-turkiyeyi-krize-sokar-748959/>, [9.2.2021]

Çarkoğlu, A. ve Toprak, B. (2000). *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*. İstanbul: TESEV Yayınları.

-----, (2006). *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Çelik, Aksu, Ö. ‘Kılıçdaroğlu: Vatandaşımız İlk Seçimde İktidarı, Demokrasiden Yana Olanlara Verecek’,
<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/05/18/kilicdaroglu-vatandasimiz-ilk-secimde-iktidari-demokrasiden-yana-olanlara-verecek>, [3.4.2021]

Darende, Ö.F. (2015) ‘Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi’
Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6(11): 151-187

-----, (2019). ‘Sekülerleşme Teorisine Metaforik Yaklaşımlar’, *Sekülerleşme Tartışmaları*, (M.A. Kirman ve V. Ertit, ed.). Ankara: Kadim Yayınları.

Dede, Y. (2017). ‘Nitel Yöntemler’, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, (S. B. Demir, ed.). Ankara: Eğiten Kitap.

Dellaloğlu, B. F. (2019). ‘Türkiye Modernleşmesinin Politik Teolojisi’, *Laiklikten Sonra, Cogito*, (94): 151-163

Demirkol, N. ve Cura, Ş. ‘Her şey Anadolu’da’,
<https://www.yenisafak.com/arsiv/2001/subat/10/politika.html>, [12.2.2021]

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2014). *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Duman, F. (2013). ‘Din ve Siyaset’, *Siyaset*, ed. Mümtaz’er Türköne, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- Durak, Y. 'Post-sekülerizm' Yahut Yaşayan Ölüler Gecesi. Toplumsal:
<http://www.toplumsol.org/index.php/post-sekulerizm-yahut-yasayan-oluler-gecesi-yasin-durak-birgun/#respond>, [11.6.2020]
- Elveren, M. 'Ecevit'le Avrupa, Sol, Laiklik ve Din, Sünnilik-Alevilik, Şiilik Üzerine', www.hurriyet.com.tr/ecevit-le-avrupa-sol-laiklik-ve-din-sunnilik-alevilik-siilik-uzerine-36737630, [12.2.2021]
- Ercan, H. (2017). 'Literatür Taraması', *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, (S. B. Demir, ed.). Ankara: Eğiten Kitap.
- Erdoğan, M. (1995). 'Sekülerizm, Laiklik ve Din', *Journal of Islamic Research*, 8(3-4): 179-194
- Ertit, V. (2014). 'Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik', *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1):103-124
- , (2019) 'Direnen Teori: Sekülerleşme', *Sekülerleşme Tartışmaları*, (M.A. Kirman, V Ertit), Ankara: Kadim Yayınları, 239-266
- , (2015). *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*, Ankara: Orient Yayınları.
- , (2014). 'Evrenselleştirilmiş-Klasik-Sekülerleşme Teorisi', *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27): 103-120
- , (2014). 'Sekülerleşme Teorisi', *Muhafazakâr Düşünce*, 10(37) :207-229
- Fırat, A. H. (2014). *CHP ve AKP Ekseninde Türkiye'nin Siyaseti*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Gökarıksel, B. & Secor, A. (2015). 'Post-secular Geographies and the Problem of Pluralism: Religion and Everyday Life in Istanbul', Turkey, *Political Geography*, (46): 21-30
- Göle, N. (2012). *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, (E. Ünal, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- , (2012). 'Post-Secular Turkey', *New Perspectives Quarterly*, 29(1): 7-11
- , (2014). *Mahrem'in Göçü*, İstanbul: Hayykitap.

- Gülalp, H. (2008). 'SeklerleŖme Kuramının Avrupa-Merkezciliği ve Demokrasi Sorunu', *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1):115-136
- Habermas, J. (2004). 'Faith and Knowledge', in *The Frankfurt School on Religion*, 2004, 327-337
- '. 'Notes on Post-Secular Society', *New Perspectives Quarterly*, 25(4): 17-29
- '. 'Post-seküler Toplum' Ne Demektir?', *Dünya Bülteni*,
<https://www.dunyabulteni.net/post-sekuler-toplum-ne-demektir-makale,5696.html>, [24.4.2020]
- '. (2016). 'Kamusal Alanda Din', (M. A. Kirman, ev.), *Ŗırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(14): 183-206
- Habermas, J. & Ratzinger, J. (2005). *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, by. Herder Verlag, San Francisco: Ignatius Press.
- Hazır, M. (2012). 'Postsekülerliğin GeliŖi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak', *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2): 141-154
- Hürkan, S. (2010). *Halk Fırkası'ndan CHP'ye Soru ve Cevaplarla CHP Tarihesi (1923-2010)*, Ankara: Sinemis Yayınları.
- Karaarslan, F. (2015). 'Post Seküler' Din Halleri: Dinin DijitalleŖmesi', *DijitalleŖen Din*, (M. amdereli, B. . Doğan, N. Kocabay Ŗener, ed.) İstanbul: Köprü Kitapları.
- Karaca, C. ve am, Y. (2019). 'Türkiye'de Sosyal Devlet AnlayıŖının Değerlendirilmesi', *Maliye Dergisi*, (176): 72-97
- 'Kılıdaroglu'ndan BaŖbakan'a Sert Yanıt', CNN Türk,
<https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/10/31/kilicdaroglundan.basbakana.sert.yanit/682599.0/index.html>, [28.12.2020]
- 'Kılıdaroglu: Ben de Dindar Bir İnsanım', *Dünya Bülteni*,
<https://www.dunyabulteni.net/guncel/kilicdaroglu-ben-de-dindar-bir-insanim-h330045.html>, [11.2.2021]
- 'Kılıdaroglu'ndan İlk Türban Yorumu: Bugün ok Mutluyum', T24,
<https://t24.com.tr/haber/kilicdaroglundan-ilk-turban-yorumu-bugun-cok-mutluyum,243042>, [15.5.2021]

- Kıral, B. (2020). 'Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi', *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15): 170-189
- Kirman, M. A. ve Sarı, H. (2019). 'Post-seküler Toplumda Anlam Arayışını ve Tasavvufu Yol Metaforu Üzerinden Okumak', *Sekülerleşme Tartışmaları*, (M. A. Kirman, V. Ertit, ed.), Ankara: Kadim Yayınları, 197-218
- Konuralp, E. (2016). 'Transformation of Secularism in Turkey: Debating Post-Secularism Under the AKP Rule', (Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Köse, A. ve Küçükcan, T. (ed.). (2016). *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM: İstanbul
- Kulat, M. A. (2017). *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, Ankara: MAK Danışmanlık, 1-30
- Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, (E. Çağdaş Babaoğlu, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Küçük, A. (2011). 'Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli', *Türkiye'de Din Özgürlüğü ve Laiklik*, (H. Y. Başdemir, haz.), Ankara: Liberte Yayınları.
- Küçükşahin, Ş. 'Bugün İçin Laiklik Tehlikede Diyemem', *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bugun-icin-laiklik-tehlikede-diyemem-15837090>, [8.5.2021]
- Muşta, M. (1999). 'Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim', *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (40): 461-473
- Okumuş, F. 'Laikliğin Dönüşümü, Kutsalın Dönüşü: Post-Seküler Çağ', www.fikircografyasi.com/makale/laikligin-donusumu-kutsalın-donusu-post-sekuler-cog, [11.6.2020]
- Oya, B. (Yönetmen). (2020). *Bir Başkadır*, Netflix
- Özlu, T. (2015). *Kılıçdaroğlu'yla Dört Yıl 2010-2014, Y-CHP*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Pehlivan, R. (2007). *Bitmeyen Laiklik Kavgası-Kavramlar, Tarifler ve Tahrifler*, İstanbul: Motif Yayınları.

- Sertel, E. (2018). 'Laiklik ve Sekülerleşmenin Kavramsal Farklılığı ve İşlevsel Birlikteliği Üzerine', *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1):138-149
- Sesli, M. (2019). *Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'de Laiklik*, Hiper Yayın: İstanbul.
- Şen, Ö. (2016). *Türkiye'de Laiklik ve Sol*, İstanbul: Yazılama Yayınevi
- TBMM, (2002). *TBMM Tutanak Dergisi*, C.1, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem22/yil1/bas/b004m.htm>, [5.2.2021]
- Taplamacıoğlu, M. (1963). 'Layiklik İlkesi ve Türkiye'deki Durum', *AÜİFD*, 11(1): 35-53
- 'Tartışılan Türban Değil, Laiklik', Milliyet, <https://milliyet.com.tr/siyaset/tartisilan-turban-degil-laiklik-236210>, [5.2.2021]
- Turner, B. S. (2012). 'Post-seküler Toplumda Din', (Ö. Güngör, Çev.), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(3): 199-224
- Yetiş, M. M. (2013). *Yeni CHP / CHP'de Ne Değişti*, İstanbul: Truva Yayınları.
- Yılmaz, H. (2012). *Türkiye'de Muhafazakarlık: Aile, Cinsellik, Din*, İstanbul: Açık Toplum Vakfı ve Boğaziçi Üniversitesi, 1-48
- Yılmaz, Z. ve Özkoç, Ö. (2014). 'Devlet Kıskaçında Din ve Sekülerlik: Serpil Sancar ile Söyleşi', *Mülkiye Dergisi*, 38(4): 205-213
- Zuckerman, P. (2005). 'Sekülerleşme: Avrupa-Evet, Amerika-Hayır: Sekülerleşme Neden Amerika Birleşik Devletleri'nde Ortaya Çıkmadı da Batı Avrupa'da Ortaya Çıktı? Teoriler ve Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme', (Ş. Gürsoy, Çev.) *AÜİFD XLVI*, (1): 223-229

ÖZGEÇMİŞ

Betül COŞKUN

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, 2021, İstanbul

Lisans: İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2017, İstanbul

B. MESLEKİ DENEYİM

2018- İlim Yayma Cemiyeti, İdareci

C. SERTİFİKALAR

1-Language & Culture Camp/2017 Certificate of Completion, Malaysia, 2017

2-Özel Öğrenci Barınma Hizmetleri Yönetici Sertifikası, 2019

3-Patent ve Markalaşma Eğitimi, 2020

4-Yazılı İletişim Eğitimi, 2021

5-KOSGEB Girişimcilik Eğitimi Katılım Belgesi, 2021

6-Çeviklik 101 Eğitimi, 2021

D. YAYINLARI

1-İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Konseyi, 2021